

ERKÖLCS ÉS VALLÁS

IRTA

Dr. JEHLICSKA FERENC

EGYETEMI M.-TANÁR

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1912.

ERKÖLCS ÉS VALLÁS

IRTA

Dr. JEHLICSKA FERENC

EGYETEMI M.-TANÁR

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1912.

Nihil obstat.

Dr. Alfredus Zubriczky,
censor dioecesanus.

Nr. 5965.

Imprimatur.

Strigonii, die 5. Sept. 1912.

Ludovicus Rajner,
Episcopus, Vicarius Generalis.

Főmagasságú és Főtisztelendő

Vaszary Kolos

Érsek, Biboros, Hercegprimás Úrnak

fiúi hódolattal

Szerző.

ELŐSZÓ.

Amióta az emberiség él, az erkölcs mindig a vallásból merítette életerejét; a tiszta erkölcsösség az eleven vallásosságnak volt szép virága és édes gyümölcse.

Nem csoda tehát, hogy ma, mikor a vallásos meggyőzések a társadalomnak némely rétegében nagyon meggyengültek, sőt részben ki is veszték, sokfelé megdöbrentő erkölcsi hanyatlás észlelhető.

Épen azért sok ember a vallásos élet újjáélesztésén fáradozik, mert csak attól várja a szükséges erkölcsi megújodást.

Ezzel szemben több mai erkölcsbölcse a bajt is, orvosságát is egészen másban keresi. A hiba szerintük az, hogy az erkölcsöt a valláshoz kötötték. Természetes, hogy ez utóbbinak hanyatlása az erkölcsi életnek válságát vonta maga után. Ezen tehát változtatni kell. Az erkölcsot függetleníteni kell a vallástól. Álljon a maga lábán; éljen meg a saját emberségéből. Más szóval: legyen önmagának törvénye.

Az önálló erkölcsnek ezek a bölcselei széleskörű mozgalmat indítottak ezzel a jelszóval: «szakadjunk el a vallástól!»

Franciaországban, ahol minden új jelszón oly mohón kapnak, évek óta kísérleteznek már az úgynevezett független, világi erkölcsotannal, az erkölcsotannak elvilágiasításával. Az iskolákban «független» erkölcsotant adnak elő.

Vallástanítás nincs. A könyvekből kitorlik Istennek a nevét és mindazt, ami az erkölcsnek régi vallásos alapjára emlékeztet.

Kérdés tehát : helyes-e ez? Mit mond az erkölcs függetlenítéséhez a józan ész? Megáll-e az erkölcstan a magában? Nélkülözheti-e az erkölcs a vallás sugalmazásait, indítóokait és segítségét?

Ezt a kérdést talán azoknak a feleleteknek ismeretése világítja meg legjobban, melyekkel kiváló szakavatott emberek a történelem folyamán megoldani igyekeztek. Leszavaztatom tehát nemünknek legkiválóbb gondolkodóit, akik tárgyunkkal foglalkoztak és leszavaztatom a történelmet is, az életnek nagy tanítómesterét.

Azért is választottam a történeti módszert, mert kérdésünket ily módon sem minálunk, sem a külföldön nem tárgyalták. Munkámnak folyamán mindjobban meggyőződtem, hogy tárgyunk története voltaképen a helyes álláspont védelme.

Budapesten, 1912. október 1.

Szerző.

A vallás és erkölcs viszonyának kérdése a kereszténység előtt.

I. §. A görög bölcelet.

A vallás és erkölcs kölcsönös viszonyának kérdését, mint látni fogjuk, a kereszténység tisztázta végérvényesen. A görög bölcelet komoly része, törzse, ebben a tekintetben is az igazságnak csak töredékeit nyújtja.

Socrates, az első nagyobb szabású gondolkodó, mélyen vallásos lélek és életcéljának tekinti jámborságra nevelni az embereket.¹ A lelkiismeret szózatát az istenség szavának tartja, melyre föltétlenül hallgatni kell. Ő maga többször helyezkedett életében arra az álláspontra, hogy inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek, az államnak, a társadalomnak. Az erkölcsös cselekvés *Socrates* szerint: értelmes, célszerű cselekvés, emez pedig azonos az istenségnek akaratával. Istent tisztelni kell imádsággal, engedelmességgel, áldozattal, amelyeknél legfőbb a jó szándék. A lélek halhatatlansága *Socrates*nél kétségbe nem vont tétel. Vallás és erkölcs tehát együvé tartozik.

Aristoteles bölceletében nagyon laza ugyan az istentannak és az erkölcstannak összefüggése,² de ő hangsúlyozza először, hogy az értelem, ez az isteni erő, nem tudja teljesen és minden esetben uralma alá hajtani az alsóbb ösztönöket.³ Ezzel elismerte, hogy általános és magasabb fokú erkölcsösség Istentől el nem tekinthet.

A feltétlenül kötelező erkölcsparancsolatok közé számítja azt is, hogy vallásosak legyünk. Aki, úgymond, kételkedik, kell-e tisztelni az isteneket, vagy sem, azt nem oktatni, hanem büntetni kell, épen úgy, mint azt, aki kérdi, kell-e szeretnie a szülőit, vagy sem.⁴

Platon valóságos theologus az ókori bölcsek között.⁵ Nála az erkölcs szervesen összefügg a vallással. A jónak eszméje szerinte azonos az istenségnek eszméjével. Követeli, hogy az emberek jóságban Istenhez hasonlókká és az ő örök társaságára méltókká válni igyekezzenek. Hirdeti a lélek halhatatlanságát, az ég, a pokol, a tisztítóhely létezését.⁶

A *stoikusok* nagy lépéssel hozzák közelebb a lelkeket a keresztény felfogáshoz. Egész világnézetük a legszorosabban összefügg a vallással. Zeller, a görög bölcseletnek legalaposabb ismerője, mondja: «Az előbbi rendszetek egyike sem nőtt úgy össze a vallással, mint az övék».⁷ Egész bölcseletük Istennek szemléletéből indul ki, aki a fizikai és erkölcsi törvényeknek végső forrása. Epictetosnál Isten a létnek oka, az embereknek mintaképe, gyámolítója, az elmék és a szívek vizsgálója. Ily értelemben beszél M. Aurelius is.⁸ A többiek, jelesen Seneca, erélyesen hangsúlyozzák az emberi természetnek gyengeségét. A romlottság, úgymond, oly nagy és oly általános, hogy majdnem embergyüölölővé tesz.⁹ Romlott nemünk nem segíthet magán. Szükséges, hogy az erkölcsi zsinórmérték *személy alakjában* jelenjék meg közöttünk.

Plutarchus,¹⁰ az újpythagoreusi iránynak legtekintélyesebb képviselője, még jobban közeledik a kereszténységhez. Ő is érzi az ember erkölcsi gyarlóságának nagyságát és ezért föltétlenül szükségesnek tartja az isteni kinyilatkoztatást. Magasabb erkölcsösség, úgy-

mond, csak felsőbb segítséggel lehetséges. Az ember csak annyit tehet, hogy lelkét a magasabb segítségnek bofogadására előkészíti. Erélyesen elítéli a vallási közömbösséget. Aki erre tanítja az embereket az istenekkel szemben, mint Epicuros, a legnagyobb boldogság forrásától fosztja meg őket. Igazi állami rend nem lehet ott, ahol a vallás kivetszett. Az istentelenség állati dolog, az emberi természetnek megtagadása.

Philon. Ez az alexandriai bölcselelő¹¹ szinte belekapcsolja az ókori erkölcstani gondolatmeneteknek láncát a kereszténységbe. Az ember nem hagyatkozhatik a maga erejére, mert természetünk az ős bűn által meg van sebezve. A rosszra való hajlam általános és igen nagy. Az érzékiségből csak Istennek ereje szabadíthat ki; éretnyesek csak Isten segítségével lehetünk. Ő a valláserkölcshöz hű. «A legszükségesebb az, hogy összeköttetésbe lépjünk Istennel és ezen viszonyból merítsük cselekvésünk indító okait.»¹² E célból azonban közvetítőre van szükségünk s ez szerinte az isteni Logos. Nem ért alatta személyt, hanem isteni, az embert fölemelő és gyámolító erőt. Hogy ez az isteni közvetítő ember alakjában is megjelenhetné a földön, az eszébe sem jut; de így is érezzük, hogy vele egészen az Új-szövetségnek kapujáig érkezünk el.

Azok a görög bölcselelők, akik a vallást és az erkölcsöt széjjelválasztották, a felsorolt nagyságok mellett szóba sem jöhetnek. Epicurros a maga kéjes bölcseletével a mi komoly kérdésünkben nem számít. A szofisták: Archelaus, Aristippos, Carneades, Pyrrho stb., Voltaire szerint igazi bölcsök mellett olyanok, mint a majmok az emberek mellett. Szavuk már azért sem nyom semmit a latban, mert meggyőződésük nincsen — kétkulacsosan bölcselkednek, philosophi in utramque partem.

2. §. A zsidóság.

Izrael népénél a vallási és az erkölcsi élet teljesen összeforr. A végtelen, legtökéletesebb, szent Isten a nemzetnek erkölcsi eszménye és mintaképe: «szentek legyetek, mert én szent vagyok». Jahve élénk viszonyban van a világgal és a zsidó nemzettel; föltétlen *ura* Izraelnek és kötelező tekintéllyel nyilvánítja ki szent akaratát; a nemzetnek legfőbb vallási, erkölcsi és politikai törvényhozója. Az erkölcsi és társadalmi rendnek alaptörvényeit, a tíz parancsolatot, ő adja két kőtáblán. Az egész népet mély istenfélelem hatja át. «Csontig-velőig vallásos», így jellemzi a zsidóságot W. Sombart.¹ Az ó-szövetség előkészület az új-szövetségre, a Megváltó eljövételére. Ez magyarázza fényes és árnyékos oldalait is.

3. §. Erkölcsi állapot a Krisztus előtti században.

a) A történelem sokszor megmutatta, miképen hat a hitetlenség a közerkölcsökre; talán legvilágosabban a Krisztus előtti században.¹ Ekkor a népvallások és a bölcsélet annyira hitelüket veszítették, hogy az istentelenség közvéleménnyé lett. A nép az istentagadó Epikuros követőit tapsolta meg. Az elhagyatott bálványok bensejében patkányok, egerek, verebek fészkeltek, arcukat pókhálók fátyolozták el. Jupiternek nem mutattak be áldozatokat, hanem meglopták oltárait. A szent helyeken mindennapos volt a fajtalankodás, a gyilkosság és hamis végrendeletek pecsételése. Aki nem mert hamisan esküdni, kinevették.

A gazdagoknak egyetlen vágyuk a dúsan terített asztal, a pénz és az itt nem részletezhető fajtalanság volt. A népnek jelszava: kenyeret és cirkuszi játékokat!

A természet legerősebb kötelékei is lazultak, sőt szakadoztak. Arokonok orozva gyilkolták egymást és a gyermekek szüleik haláláért imádkoztak az örökség miatt. A testvéri szeretet is ritkaságszámba ment. A rágalmazók, árulók, gyilkosok ijesztően elszaporodtak. A templomok üresen állottak, a törvényszékek telve. Az egész világ pörlekedett; az emberek mint a halak egymást falták fel. A börtönök nem elegendők a gonosztevők befogadására, a legnagyobbak pedig szabadon járnak. Plutarchus panaszkodik, hogy az istenek késnek a büntetéssel, Juvenalis pedig tréfálkozik: ha az istenek minden bűnöst meg akarnának büntetni, mikor kerülne a sor énreám? A jobb érzésűeket csömör, önmegvetés és pihenni nem tudó belső hánykolódás fogja el, mint Seneca írja. Az öngyilkosság mint társadalmi tömegjelenség lép föl.²

De talán különbek voltak a bölcselekedők? Nagy számmal tolonganak a piacokon. Lärmáznak és pörlekednek. Naplopók és konclesők. Önzésüknél csak gyávaságuk nagyobb. Minden iskolát, minden árnyalatot képviselnek. Hosszú szakálukkal, rongyos erényköpenyükkal, falánkságukkal, semíttevésökkel, tolvajságukkal és hizelgésökkel vezetnek köztük a cinikusok.

b) Az általános korhadásban kevés és gyöngye az, ami még ép.³ A merőben természetes erkölcsstan a világrend biztosítására erőtlen volt. Az új platonikusok és a sztoikusok figyelmeztetnek az ember isten-fiúi méltóságára, mértékletességre, szelidségre intenek; tanításukban megcsendül az általános testvériség és az emberszeretet eszméje és követelése. De ezt a fényt szinte elnyeli a vele járó árnyék. Az Istenhez való hasonlóság a kevélységet szolgálja; az emberszeretetet és szelidséget inkább hasznos oldaláról ajánlják. A jóság Marcus Aurelius szemében

is azért érték, mert népszerűvé tesz. A világ romlottságát bágyadtan nézik és nyugalmukból eszükbe sem jut ki-
lépni. A gyermekkítételt, a fajtalanságot és a nyomában
járó dolgokat, az öngyilkosságot, a rabszolgaságot leg-
nagyobbrészt megengedettnek nyilvánítják, vagy csak
petyhüdtten küzdenek ellenük. A nép talán ismeri még a
magasabb követelményeket, de nincs ereje, hogy telje-
sítse. Csak a legjobbak kis csoportja emelkedik fel az
emberiesség magaslataira.⁴

II. A vallás és erkölcs viszonya a keresztény- ségben.

I. §. Krisztus.

Az idők teljességében megjelent a földön az isteni
segítség, a közvetítő, a megváltó, a Logos, a második
istenti személy emberi természetben. Meghozta az öröm-
hírt, hogy a mennyei Atya újból gyermekeivé fogad
minket, mihamar meg történik a Megváltónak véres ál-
dozata.

Amit az ókor legjobbjai homályosan sejtettek,
Jézus világosan és határozottan eleven valóságként hir-
deti: hogy egy az Isten, aki egyszülött Fiának halála
által megváltja az embereket és őket fiaivá fogadja,
testvérekké teszi s nekik az örök életet igéri. A természeti
törvényt újra kihirdeti, tökéletesen kifejti és kiegészíti
a természetfölötti életet szolgáló parancsolatokkal. Mind-
ezt fölséges életének példájával szemlélteti. Végül meg-
alapítja egyházát s reábizza isteni tanítását és a kegye-
lemeszközöket, amelyek segítségével felemelkedhetünk az
erkölcsi tökéletességnek eddig nem álmodott magaslataira.

A kereszténység kellő világosságot hozott, a régi bölcseknek tévedéseit kiigazította és erkölcsi elveit a legfőbb tekintélynek, Istennek nevében állította fel. Megismertetett az erényeknek rendezett seregével és kivált a különlegesen keresztény erényekkel, az Isten és a felebarát iránt való szeretettel, az alázatossággal és a szűzi tisztasággal.

Th. G. Masaryk, a maga módja szerint, nem mindenben helyeselhető részletekkel, de mégis lelkesen ír Krisztus erkölcsének fölségéről. Hogy bizonyos dolgokban téved, az az ú. n. történeti iskola Krisztus képére vezethető vissza : «Ennek az Istent és halhatatlanságot hívő és szeretetet hirdető rendszernek élő alap- és sarkköve Jézus Krisztus, az isteni közvetítő. A benne hívő kereszténynek lelki szemei előtt eltűnik mindaz, ami a vallásban elvont, megközelíthetetlen és megfoghatatlan ; maga Krisztus, az ember fia, válik hitének, reményének, szeretetének, odaadásának, önfeláldozásának, tiszteletének és hódolatának tárgyává. Krisztus élete, amely tanításának következetes megvalósítása volt, nem száraz, hanem eleven tan minden keresztény számára ; a hívő ember Krisztusban és Krisztussal ugyanúgy élhet. Lehet-e akár csak gondolni is jobb, fenségesebb, istenibb életet Krisztus életénél ? ... Krisztusnak egész élete igazság ; az Isten fia a legnagyobb egyszerűséget tanítja, élete a tökéletes tisztaság és tökéletes szentség bélyegét viseli magán a szó legigazibb értelmében. Semmiféle külsőség sem tapad hozzá, semmi formalizmus, semmi ritualizmus ; minden belülről jön, minden ízig igaz, ízig szép, ízig jó. Tanításai-
ban többnyire az ó-szövetséghez ragaszkodik, szorgosan kerül minden mesterkéeltséget, szónokiasságot és fölösleges tudakosságot és mégis egészen új szellemet lehel a

régi tan szervezetébe. Tanításait és parancsolatait minden rajongás nélkül világosan, szabatosan és tekintéllyel adja elő ; a legszelidebb, a legkegyesebb és legalázatosabb, de mégis hatásos, erélyes, erős. Ő, Istennek a fia, a legmegvetettebb városkában szegénységben születik s másrészt angyalok imádják és az egész világ ; az ő országa nem e világból való. Ő, Istennek a fia, végre a leggyalázatosab halált szenved el meggyőződéseért. Képzeltető-e ennél szebb, magasztosabb példa arra, miképen élünk ?»¹

2. §. A keresztény erkölcstannak átalakító ereje.

Ez a vallási alapon álló keresztény erkölcsstan valósgos forradalmat idézett elő az emberiség erkölcsi életében. «Az ó-világnak a kereszténységre való térése — írja a luteránus Paulsen — a legmélyebb forradalom, melyet az európai emberiség átélt. Az összes életnézeteknek teljes fordulója, Nietzschével szólva az összes értékek átváltozása».¹

Ez a forradalom hatalmas bizonyítéka a vallásos erkölcsstan életrevalóságának és erejének. Az első századok keresztény hitvédői sokszor felhívják a figyelmet erre a nagy tényre. Mi, úgymond Justinus, kik azelőtt a fajtalanságban gyönyörködtünk, most az önmegtartóztatásban leljük legfőbb örömrünk ; azelőtt varázslattal foglalkoztunk, most a jó és nem teremtet Istennek szenteljük magunkat ; azelőtt csak a pénzt hajszoltuk, most rakásra halmozzuk vagyonunkat és megosztjuk az összes szükölködőkkel ; azelőtt gyűlöltük és gyilkoltuk egymást, az idegeneket nem engedtuk asztalunkhoz, most, miután megjelent közöttünk Krisztus, testvéri szeretetben élünk, ellenségeinkért imádkozunk, gyűlöl-

lőinket pedig meggyőzni igyekszünk. Hogy számláljam el, mondja többször Justinus, a számtalan embert, akik az erkölcstelenséggel felhagyva megtanulták a mi életünket? Sokról, aki előbb a ti táborotokhoz tartozott, igazolhatjuk, hogy zsarnokból szelid emberré lett. És mi, akik előbb halálra üldöztük egymást, nemcsak hogy nem harcolunk többé ellenségeink ellen, hanem még az üldöző és minket vallató bírácoknak sem tudunk hazudni; Krisztust megvallva, bátran halunk meg.²

A gyümölcsről látni, mit ér a fa. Mi keresztények, mondja Minutius Felix, nem a beszédben vagyunk nagyok, hanem az életben. A keresztények, mint Theophilus mondja, evésben és ivásban mértékletesek, a hitvesi hűséget megtartják, igazságtalanságtól tartózkodnak, a bűnt irtják, a törvényt tisztelik, Istentől félnek. A keresztények közül sokan, Diognetos barátjának szavai szerint, nőtlen életet élnek, szűzen szolgálván Istennek kora gyermekségüktől agg korukig. Az irgalmasság cselekedeteiben egymáson igyekeznek túltenni. Vajjon kicsoda az az egyre következtető és ékesenszóló bölcselőlk közül, kérdi Athenagoras, aki oly tisztán és ártatlanul él, hogy ellenségeit nemcsak nem gyűlöli, hanem imáiban Istennek ajánlja és a sértegetőket nemcsak hogy szitkokkal nem illeti, hanem áldja és jót kíván azoknak, akik életére törnek! A keresztények pedig így tesznek.

Milliókra megy azok száma, akik meggyőződésükért kínos vértanuhalált haltak. S a tisztaság és a hősiesség sohasem halt ki Krisztus Egyházából. Nincs baj vagy nyomor, amelynek enyhítésére külön szerzetek nem alakultak volna. A keresztény szeretet hősei gondolják és ápolják a kitett gyermekeket, az árvákat, a némákat, süketeket, vakokat, nyomorékokat, elaggottakat, bu-

kott leányokat, hajléktalanokat, örülteket, nyavalyatörőseket és gyógyíthatatlanokat. A hősiesség és életszentség a keresztény férfi- és nőszervezetekben úgyszólván szervezve van s a világiak között is — hála Istennek — sűrűn virul. A betegápoló keresztény szeretet, írja az orvosok Real-Encyclopaediájában Gurtl dr., «fölülmulta az undorító és életveszélyes betegségektől való természetes iszonyodást és legyőzte a legerősebb emberi ösztönt, az önfenntartás ösztönét.»³ A vallástól független erkölcsstan legkonokabb előharcosa, Jodl Frigyes, a következő vallomást teszi: «Csak a vak gyűlölet vonhatná kétségbe, mily rendkívül nagy dolgokat műveltek a keresztény egyházak tanításukkal és példájukkal, az erkölcsi hősiesség fejlesztésével, a beteg- és szegényápolás nagyszerű szervezésével az irányban, hogy a szeretet szent tüze az emberiség oltárán ki ne aludjék.»⁴

Mint a Nilus vize Egiptomot, úgy árasztja el a keresztény erkölcsösség Krisztus óta a világtörténelmet nagy jótéteményeivel.

3. §. *A keresztény bölcelet a vallásnak és az erkölcsnek viszonyáról.*

A kereszténységben a vallási és erkölcsi elem elválaszthatatlanul egybeforrt.

Bölceletileg természetesen csak későbbben magyarázták meg ezen kapcsolatnak belső okait.

Szent Ágoston nyomán aqu. szent Tamás fejtette ki világosan a vallás és erkölcs viszonyát a kath. Egyház szellemében. A következőkben röviden ismertetjük az iskolás bölcelet fejtegetéseit.¹

A kinyilatkoztatástól eltekintve, pusztán természete-

tes eszünkkel is megismerjük a természetes erkölcsi világrendet.

A teremtményekből megismerjük a Teremtőt, akitől függünk, mint a szolga legfőbb urától. Belátjuk, hogy őt tisztelnünk kell, jótéteményeiért hálát adnunk és készeknek lennünk mindannak teljesítésére, amit mint akaratát bármilyen módon tudunkra ad. Rövid tapasztalás alapján arra is rájövünk, hogy az emberek társas lények, egymásra utalt szolgálai Teremtőjüknek. Tiszteletben kell tehát tartaniok egymás javait és jóindulattal lenniök egymás iránt. Szóval, megismerjük a társas életet rendező részletes főbb erkölcsparancsolatokat, melyek ezekből vezethetők le: tedd a jót és kerüld a rosszat; amit magadnak kívánsz, te is tedd meg felebarátodnak.

Továbbá észrevevesszük két lényeges alkotóelemünket: a testet és a lelket és ennek az utóbbinak felsőbb-ségét. Fenn kell tehát tartanunk és fejlesztenünk testünket és lelkünket és érdekösszeütközés esetén az értéke-sőbb lélek érdekét előbbre tennünk.

Végre felismerjük, hogy az alsóbbrendű teremtmények minket szolgálnak és felhasználhatjuk azokat, de értelmes természetünk s a Teremtőnek szándékai szerint.

Minthogy függésben vagyunk kisebb-nagyobb társaságoktól, melyekben élünk, belátjuk, hogy figyelem-mel kell lennünk ezen társaságok tételes törvényhozá-sára is; ez a természeti erkölcsi törvényt feltételezi, abból levezethető, arra szervesen ráépíthető és azzal lényeges összeütközésben nem szabad lennie.

Ezeknek a pusztá ésszel is felismerhető és a belőlük levezethető erkölcs-törvényeknek összessége képezi a természetes erkölcs-tant. Kérdezzük már most, miképen

viszonylik ebben a pusztán természetes rendben a vallás az erkölcshez ?

Ha vallás alatt Istentől való függő viszonyunkat értjük s azt a lelkületet és a külső jeleket, melyekkel ezt a viszonyt elismerjük és kifejezzük, szóval az istentiszteletet, — akkor a vallás (a természetes) a természetes erkölcsnek első és fő követelménye. A természetes erkölcs első helyre teszi az Isten iránt való kötelelességeket ; aki ezeket nem teljesíti, nem felel meg az erkölcs összes viszonylatainak.

De a vallást tárgyilagos értelemben is vesszük, mint az Isten létére, tulajdonságaira és tiszteletére vonatkozó meggyőződéseknek, elvi ismereteknek összességét. Ilyen értelemben teszünk különbséget a mohamedán, a deista, a pogány, a keresztény stb. vallások között. Ebben az értelemben a vallás az egész erkölcsnek és erkölcstannak alapja, gyökere. Az erkölcstörvényeknek végső forrása t. i. Isten, aki nélkül erkölcsi világrend nincsen. Amit józan eszünkre és szívünk sugallatára hallgatva kötelelességünknek tartunk, a levegőben lóg, ha eredete és kötelező ereje a dolgok rendjében nem a Teremtőre és legfőbb Törvényhozóra támaszkodik. E nélkül a természeti erkölcstörvény legfeljebb hasznossági belátás, illemszabály vagy társadalmi bölcsesség.

A természetes rend fölé a természetfölötti épül. Isten nemcsak művei által és józan belátásunk révén ismertette meg magát, hanem kinyilatkoztatás által is. Isten Jézus Krisztusban kinyilatkoztatta, hogy a bukott embert Krisztus érdemeiért megfelelő módon gyermekévé fogadja.

A kinyilatkoztatott erkölcsstan szerint az ember nem-

csak szolgája, hanem fogadott gyermeke is Istennek, tehát új kötelességei vannak égi Atyja iránt, melyek között első helyen áll a gyermeki hit, remény és szeretet.

Másodszor: az emberek egymás között nemcsak szolgatársak, hanem testvérek is, mert ugyanannak az Atyának fogadott gyermekei, kötelezi tehát őket egymással szemben a szeretetnek parancsolata.

Harmadszor: A mennyei Atya, aki új, magasabb életre hívta az embert, megadja neki ezen életnek lehetőségét, forrását, a megszentelő kegyelmet, mely természetfölötti isteni hasonlóságot ad a léleknek s a testet is fölemeli a Szentlélek templomának méltóságára. Az embernek tehát fenn kell tartania magában a kegyelmi életet és szorgos gondot kell fordítania a test erkölcsi épségére.

Ily magaslatra emelkedvén az ember a többi teremtmények fölé, úgy kell használnia azokat, hogy el ne veszítse fogadott istenfiúságát és örök jogait.

A természetfölötti, keresztény rend tehát új erkölcsi kötelességeket ír elő, melyeket a természet rendje nem ismer. A természetes rend természetesen összes kötelességeivel továbbra is érvényben marad, de kiegészül, megszépül, gyengéitől s hiányaitól megszabadul.

Az erkölcsi világrendnek ennél a felsőbb emeleténél újból felvetjük az erkölcs és a vallás kölcsönös viszonyának a kérdését.

A kereszténység az istentiszteletnek magasabb, tökéletesebb módját írja elő, a természetes vallási kötelességekhez tehát többletet csatol. Ez a többlet a keresztény erkölcsnek lényeges része s abból ki nem küszöbölhető. Így áll a dolog, ha a vallást az istentisztelet értelmében vesszük.

Ha pedig a keresztény vallás alatt az összes kinyilat-

koztatott igazságoknak rendszerét értjük, ahogy azt a katolikus egyház tanítja, világos, hogy a keresztény vallás a keresztény erkölcsnek nélkülözhetetlen alapja. Isten iránt csak úgy vannak *gyermeki*, embertársaink iránt *testvéri* kötelességeink és önmagunkban csak úgy kell ápolnunk a kegyelmi életet, ha hisszük, hogy a mennyei Atya a megváltás alapján újból gyermekeivé fogadott, másszóval, ha elfogadjuk az egész új-szövetségi kinyilatkoztatást.

A merőben természetes erkölcs elméletben az új-szövetségi kinyilatkoztatás nélkül is fennállhatna; de tényleg csak a kereszténység helyezte teljes megvilágításba és domborította ki összes elveit, valamint csak ez adta meg az erőt a bukott embernek az egész természetes erkölcsi törvény teljesítésére.

A keresztény világnézetben tehát a vallás és az erkölcs szervesen összefügg, egymást kiegészíti, egymástól semmi módon el nem téphető. Erkölcs vallás nélkül, következmény előfeltétel vagy ok nélkül. Így fogta fel a vallás és erkölcs kölcsönös viszonyát a katolikus erkölcs-tanítóknak szakadatlan sorozata, a legrégebbi egyház-atyáktól egészen a mai írókig.

III. A vallás és erkölcs viszonya az újkori bölcseletben.

I. §. A hitújítók.

A hitújítók kérdésünkben elvben nem tanítottak újat.¹ A vallásnak és erkölcsnek széjjelválasztására soha nem gondoltak. Luther a hitben látja a megigazulásnak egyetlen szükséges föltételét s abból vezeti le egyéb er-

kölcsi követeléseit is. Melanchtonnál az isteni kegyelemért való háladatosság a leghatalmasabb erkölcsi indítóok. Kálvin még szorosabbra fűzi a két tényezőnek viszonyát. A független erkölcs hívei nem is hivatkoznak a hitújításra, mikor híveket toboroznak, sőt még elítélik a hitújítók fejeit, hogy a vallási alaphoz oly erősen ragaszkodnak. «Luther — írja Jodl — lelkes, vallásos meggyőződés talaján áll és tekintet nélküli határozottsággal vonja le végső következtetéseit.»² Nem is lát haladást Luther föllépésében és működésében, hanem valóságos «értelmi szerencsétlenséget.»³

2. §. A vallásos erkölcs hívei.

1. *Verulami Baco* szerint, akik Isten nélkül akarnák az embereket nevelni, valósággal lefokozzák, méltóságától fosztják meg őt. «Akik az isteneket tagadják, lerontják az emberi nem méltóságát.»¹ Test szerint állatoknak vagyunk rokonai; ha lélek szerint nem volnánk rokon-ságban Istennel, valóban hitvány teremtmények volnánk.

Az Istentől függetlenített erkölcs lehetetlenné tenné a magasabb erkölcsösséget. Még az eb is többre képes, ha magasabbrendű természet, t. i. az ember vezeti. «S így az ember is, mikor az isteni Gondviselésbe és kegyelembe helyezi bizodalmát, oly dolgokra képes, amilyeneket az emberi természet, magára hagyatkozva, el nem érhetne.» Az istentelenség, egyebek között, főleg amiatt gyűlöletes, mert lehetetlenné teszi, hogy az emberi gyarlóság fölé kerekedjünk.

A vallás megszelidíti az embereket, mint Orpheus a vadállatokat. Ahol a vallás hangját elhallgattatják, vadállatokká válnak az emberek.²

2. *Cudworth* élénken érezte a lelkiismeret parancsolatainak fenségét és kötelező erejét s azért eredetüket Istenben kereste, aki a természet változandósága felett áll. Vallás és erkölcs úgy függ össze, mint a gyökér és a törzs. Az egész cambridgei iskola, melyhez tartozott, osztotta ezt a meggyőződést. «*Systema universale hujus mundi*» c. emlékezetes művét ¹ egyenesen a vallási alapoknak védelmére írta. Egyházi beszédeiben szép hasonlatokkal fejtegeti, hogy a száraz, hideg, meddő bölcséleti elméletek és életszabályok magukban véve nem bírják megihletni, fölemelni a lelket; hogy a bölcsélet csak alap, amelyen az istenség épít. «Hideg elméletek és elvek, száraz és sovány viták, ösztövről levezetések önmaguktól sohasem érnek föl az igaz mennyei világosság legkisebb sugarával és a szív megváltó tudatának legkisebb nedűjével.»²

«Minden bölcselkedés a bölcs emberről, az igazán megszentelt lélekről, csak anyag az istenségnek, amelyen építhet.»

3. *Locke* sok dologban másképen magyarázza a keresztény dogmákat, mint a kath. egyház, de kérdésünkben erélyesen a helyes álláspont mellett foglal állást.¹ A józan ész magától is felismeri ugyan nagyjából az erkölcsi köteleiséget, de a kinyilatkoztatás kiegészíti, tökéletesíti a természetes erkölcsant és tökéletesebb szentesítést ad előírásainak. A túlvilági szentesítésre szükség van. Ha nincs élet, jutalom és büntetés a síron túl, jogsult a következtetés: együnk, igyunk, élvezzünk, mert holnap úgyis meghalunk. Kijelenti, hogy a bölcselőknek összes erkölcsi előírásai messze elmaradnak az újszövetség erkölcstana mögött. A régi bölcselkedők homlokegyenest ellenkező erkölcsi elveket vallottak és nem volt tekintélyük, hogy tanításuk követésére másokat lelkiismeretben

kötelezzenek. Ily kötelező erkölctant csak Jézus Krisztus adott nekünk.² «Istennek küldötte volt, csodái mutatták ; és parancsolataiban Isten tekintélye kétségen felül áll.»³ Az újszövetségi kinyilatkoztatás, Locke szerint, az erkölcsösségnek tökéletesen tiszta és teljes törvénykönyvét nyújtja, mely nemünknek boldogságát akarja és meg is valósítaná, ha mindenki szerinte igazodnék. Az evangélium megjelenése óta az erkölctan lényegben készen van; újfelfedezéseke téren nem várhatók. «Irányításunkra Jézus Krisztustól teljes és elégséges és az észnek megfelelő szabályunk van».⁴

4. *Paley* erkölcsi irataiban főleg az jut élesen kifejezésre, hogy a túlvilági élet tekintetbe vétele nélkül a gyakorlatban igazán erkölcsös élet nem lehetséges. A független erkölcs hivei zokon veszik, hogy az erkölcsöt és a vallást elszakíthatatlan láncokkal fűzi egybe. Sokat vitatkozik az önálló erkölcsöt hirdető Hume-al. Vagy történeti tény és igazság — úgymond — a keresztény kinyilatkoztatás, vagy nem az. Ha az, akkor az erkölcsi életben tekintetbe kell venni ; ha nem az, ám tessék megalapozni az erkölcsi köteleességet és indító okokat szolgáltatni, melyek a szenvedélyek viharaiban is a köteleesség útjára terelnek. Ő nem hiszi, hogy ez valaha sikerül.¹ A szétválasztás ellen küzdőknek ő egyik legelkesebb bajtársa.

5. *Hutcheson* tökéletlennek tartja a természetes erkölctant. Tökéletességre csakis a vallás emeli, elsősorban az igaz, jó és végtelenül tökéletes Istenben való hit, melynek ésszerűségét bölcséleti érvekkel bizonyítja.¹ Az Isten iránt való szeretet a nemes erkölcsi cselekvésnek legerősebb sarkantyúja ; a vallásból erőt, lendületet és teljes megnyugvást merít a jóra törekvő lélek. Hit nélkül gyengék és boldogtalanok volnánk.

6. *Smith* Ádám, a kiváló nemzetgazdász és neves erkölcsstanító, nem volt katolikus és egyházunkkal nem rokonszenvezett. De erkölcsstani elméletét ő is vallásos alapra építette.¹ A természetes vallás az erkölcsstannak hatalmas oszlopa. Az emberi nem jólétére és boldogságára rendkívül fontos, hogy a természetes erkölcssparancsokat a vallás intelmei is erősítsék. Szükséges volt a kinyilatkoztatás is, mert Isten az emberi nem szükségletei miatt nem bízhatta a vallási meggyőződéseknek kialakulását a lassú és bizonytalan bölcselkedésre.² Erkölcsi szempontból különösen fontosnak és jótékornak tartja a lélek halhatatlanságáról és az örök életről való meggyőződést, mely az emberi természetben gyökerezik. A vallás mélyítési és erősíti a természetes kötelességérzetet.³

A vallásos meggyőződések hatása erkölcsnemesítő; azért bizalommal vagyunk azokhoz, akikről tudjuk, hogy komolyan vallásosak. Mily oktalan, hiú és képtelen volna, aki megvetné a törvényeket, melyeket a végtelen bölcsesség és hatalom írt neki elő! Mily hálátlan, természetellenes és durva dolog, nem tisztelni a törvényeket, melyeket a végtelen jószág adott, még ha megsértésüket nem is követné nyomon a büntetés.⁴

7. *Malebranche* világnézetében az istentan szervesen összefügg az erkölcsstannal. Főképen azt hangoztatja, hogy az isteni kegyelem nélkül igazi erkölcsösség nem lehetséges, mert saját gyenge erőnkől a bűn csábításának nem bírunk ellentállani. «Az ember a maga erejéből a kéjnek soká ellenállni nem tud, csak a kegyelem győzedelmeskedhetik fölötte; maga az ész nem elég».¹ «Egy halandó sem erősebb a természetnél, csak a kegyelem teszi azzá.»²

A sztoikusok csak addig voltak erényesek, amíg

az emberek megfigyelték. Mihelyest emberi tekintetek nem szerepeltek, búcsút mondtak az erénynek és a bölcseségnek, mint a király-szerepet játszó színészek, akik a színpalak mögött leteszik egész fenségüket.³

Akik az örök jutalom és büntetés gondolatának befolyását csekélyre becsülik, azoknak feleli, hogy ez a «hatalmas és megrendítő eszme» óriási befolyást gyakorol az értelmes emberre. Sok embert ez az eszme valósággal megrendít, sőt beteggé is tesz.⁴ Csak az ostoba emberekre marad hatás nélkül az örökkévalóság gondolata, főleg a boldogtalan örökkévalóságé.⁵

8. *Helvetius*, életének és irodalmi munkásságának érett szakában, szintén a vallásos erkölcsstan mellett tört lándzsát. Istennek létezése az egész erkölcsi rendnek nélkülözhetetlen alapja. «Isten nélkül az erény üres szó, a lelkiismeret előítélet, a természet merő képzelődés: én magam pedig nem vagyok ember, hogyha Isten nem létezik». ¹ «Istennek léte, az erkölcsnek ez az alapdogmája tűzzel van beírva lelkembe és én arra használtam érveimet, hogy e meggyőződést olvasóimnak lelkébe is belevigyam». ² «A vallást mindig az ég legszebb ajándékának tekintem». ³

Isten létezését hiszi a lángeszű Newton és a buta néger; ez az egész emberiségnek a meggyőződése. ⁴ «Az igazi istentagadók mindig nagyon kevesen lesznek; olyanok az erkölcsi rendben, mint a fizikaiban a szörnyetegek». ⁵ «A mai istentagadók seregét gyönyörhahászó emberek alkotják, akik semmit nem olvasnak, nem törik a fejüket és akik nem találván vallást, amelyben elcsitíthatnák lelkiismeretfurdalásaikat, azt a rendszert választják, amely a megsemmisülést teszi földi pályafutásuknak végére». ⁶

Az erkölcsi életnek a hitetlenség valóságos végveszedelme volna. Először is kiveszne az emberekből minden nemesebb felbuzdulás, lelkesedés, hősiesség.⁷ Azonkívül hit nélkül semmiféle erkölcsant felépíteni nem lehet s így a köznép minden erkölcsi szabály és fék nélkül maradna.⁸ Azért a hitetlenségnek apostola valóságos felségsértést követ el a társadalommal szemben, ami a legnagyobb bűn az emberiség történetében.⁹ A titkos atheismus a legnagyobb örület; a nyilvános atheismus a legnagyobb gáztett.¹⁰

Mennyire nem nevel erkölcsi hősöket a független erkölcsant, Helvetius a következő arcképekkel szemlélteti. Nevezetesebb istentagadók rövid jellemzése:¹¹

Cheops. Ez az első nevezetes istentagadó, akivel nemünk történetében találkozunk. Kényúr volt; gáztetteivel és gögjével összezúzta Egyiptomot. Nevét hirhedtté tette: a gyalázatnak dobta oda saját leányát, hogy befejezhessen egy gúlát.

Critias. Egyike a harminc athéni zsarnoknak; meggyilkolta Theramenes szónokot és Alcibiadest. Sextus Empiricus megőrizte ezen álbölcs költeményeinek egy részét; az istentagadást hirdette, mert az isteneket az uralkodók találták ki, akik más módon nem tudták megakadályozni alattvalóiknak rejtett bűneit. Iskolát nem alapított; nem volt hozzá elég szellemes. Proclus azt mondta róla, hogy bölcs volt a tanulatlanok, de tanulatlan a bölcsök között.

Architas. Tarentumban csapott fel a vak véletlen apostolának. A világ, mondá, az elemeknek véletlen találkozásából ered. Leginkább számtannal foglalkozott. Mondják, hogy repülő galambot is szerkesztett. Bár meg volt győződve, hogy az ő repülő galambja nem az anyagi elemek vak találkozása, különös mégis — mondja Helvetius — hogy a mindenségnek eredetét ennek tulajdonította.

Protagoras. Előbb hordár volt, akit Democritos egyszer megfigyelt, amint rőzsét illesztgetett össze a mértan szabályai szerint, hogy egyensúlyban tartsa ; ebből látta, hogy nagytehetségű fiatal emberrel van dolga.

Protogoras volt az első a görögök között, aki meggyalázta a bölceletet, pénzért árulván a bölcseséget. Mikor látta, hogy a fizikai és erkölcsi ismeretek terjesztése nem sokat hoz a konyhára, iskolát nyitott az istentagadás terjesztésére. A nép tömegesen látogatta előadásait s az üzlet sikerült.

Mikor Athén észrevette ezt a társadalmi rend ellen irányuló merényletet, száműzte őt, könyvét pedig elégette ; jobb volt volna, ha sohasem találkozik Democritossal és kitart Istene s rőzséje mellett.

Stilpon. Istentagadása burkoltabb volt, mint Protogorasé. Epigrammokat írt az Ég ellen, amelyek a ledér Athénben több bajt okoztak, mint a következtetések. Törvényszék elé állították, de elmés tréfákkal kivágta magát. Óvatos volt, de nézeteinek züllött voltát jól ismerte egész Athén.

Bion. Diogenes Laërtius egy verse szerint Bion tagadta az istenek létezését. De mikor súlyosan megbetegedett és szepegett a haláltól, áldozati állatok vérével pirosra festette az oltárokat, melyeket egész életén át megvetett, kuruzsláshoz folyamodott és talizmánokat függesztett a nyakára. Oktalan ember, aki azt gondolta, hogy Isten csak akkor van, amikor Bionnak kedve támad hinni a létezésében.

Diagoras. Egyike a legvakmerőbb istenkáromlóknak. Fiatal korában mint a szivacs, teleszívta magát babonákkal. Hiúságból lett istentagadó. Ellopták egyik költeményét s a tolvajt a bíróság nem ítélte el. Diagoras erre elkeseredésében tagadásba vette az isteni gondviselést és könyvekben bizonyította, hogy csak vaksors van. Diagorasnak logikája vak ; hiszen épen azért, mert a bűn itt a földön sokszor büntetlen marad, kell, hogy legyen Isten, aki a sértett erkölcsi rendet a síron túl helyreállítsa. Az areopág a kínos zavargások miatt,

melyeket tanítása okozott, a száműzöttek jegyzékére tétette. Baja nem történt ; saját ágyában halt meg.

Lucretius. Szép latin versekben énekelte meg Epicuros-nak bölcséletét és azt a képtelenséget tanította, hogy az értelmet és akaratot az oktalan és akaratlan anyag hozta létre. Nem élt elég soká, hogy láthatta volna istentagadásának pusztításait. A varázsital, melyet felesége nyújtott neki, megőrijtette. Öngyilkos lett 42 éves korában.

Foë. A keresztény időszámításnak 65. évében lépett fel ez a kínai bölcs, aki különben In-Fam-Vam királynak a fia volt. Harminc éves korában vette fel a Foë nevet, ami annyit jelent, mint «nem-ember». És méltán nevezte magát így, mert aki megfosztja az embereket Istenüktől — mondja Helvetius — nem érdemli meg az ember nevet. Csak halálos ágyán mert szint vallani. «Barátim, mondá, 40 éven át el-árultam az igazságot ; most, mikor a sírba szállok, megmondom, hogy nincs Isten, hanem a nagy ür az oka mindennek.» Az ember, mondá, igyekezzék hasonlónvá lenni az érzéstelen kőhöz. A gonosztevők hallgattak is reá és kőkemények iparkodtak lenni.

Averroës. Aristotelesnek munkáit ő fordította arabra. Istenről nagyon szabadosan vélekedett. A kereszténység szerint a vakok vallása, a zsidó a gyermekeké, az izlam pedig a sertések vallása. Marokkóban nagy feltűnést keltett istentagadása ; az uralkodó elítélte őt és megengedte minden muzulmán-nak, hogy arcába köphessen. Kínpadon halt meg istentagadása miatt.

Vanini. Ez az olasz párbeszédekert írt a természet csodáiról ; ezekből olvasható ki az ő hitetlensége. Javasolta, hogy az öreg embereket, a tunyákat és hasznavehetetleneket évente millióként kell megölni, mint a hernyókat, melyek a növény fejlődését hátráltatják. Ezt spártai törvényekből vette át ; eredetien még tévedni sem tudott. Tizenkét apostol kíséretében útnak indult meghódítani a világot az istentagadásnak. Miután nyelvét kivágták, elevenen megégették őt 1619-ben.

Hobbes. Én gondolok, mondá Hobbes, tehát az anyag is tud gondolni ; sőt a gondolatot, az értelmet az anyag szüli. Miért nem szülhetné tehát ez az anyag, kérdi gúnyosan Voltaire, Istent is ? . . . Különben a hívő emberek szerződést kötnek Istennel ; ehhez az istentagadó nem adja beleegyezését s így, mondja Hobbes, nincs alávetve Isten törvényeinek. Mintha bizony a nagy mindenségnek Kormányzója csak apró földi zsarnok volna, akinek rendeletei alól ki lehet bújni öngyilkossággal, mint Cato tevő, vagy tördőfessel. Segítette-e Hobbes Cromwellt a királygyilkosságban, kétséges ; eleget vétett enélkül is az emberiség ellen.

Magánéletében szelíd erkölcsű ember volt. Minthacsak jóvá akarta volna tenni tollának rakoncátlanságát.

Különben érdekes, hogy ámbár tagadta az anyagtól független szellemnek létezését, mégis annyira félt a szellemtől, hogy zárt szobában egyedül a világért sem maradt. Bayletől sokat tanult, de állandóan ócsárolta. Rendkívüli igenis, de nagy ember nem volt.

Spinoza. Tagadva a személyes Istent, a látható mindenségből csinált istenséget, amely valóságos szörny : önmagát eszi a kannibálokban, ostobaságokat mond az álbölcsekben, lop, gyilkol, hamisan esküszik a gonosztevőkben. Spinoza egyénileg csendes és jószívű volt. Mintha jó életpéldájával vissza akarta volna adni a földnek Istent, akit rendszerével elrabolt.

Mandeville. Ez a holland orvos Angliában nyomatta iratait ; kettő ismertebb : a «Szabad gondolat» és a «Méhek meséje». Züllöttsége szemérmetlenül és tartózkodás nélkül vigyorog e könyvekben ; tagadja a jó és a rossz között való különbséget ; védi a szabadosságot és a gaztettet. A képes beszéd nélkül, mellyel gonosz tanait elfátyolozza, még az istentagadó sem tudná ezeket az írásait elolvasni. Meghalt Londonban 1733-ban ; úgy élt, amint írt.

La Mettrie. Senki oly vakmerően nem írt Isten ellen és senki sem érdemel oly kevésbé cáfolatot, mint ő. Mondják,

hogy örült volt és mámorban írt : látszik is rendszertelenségén, fékevesztett képzeletén, sűrű oktalanságain és hibáin. Zabolátlan írásait csak kéjelgő olvashatja Trimalcion lakomája közben. Irataiban Istent megsemmisíteni igyekezett, meghitt barátainak pedig azt mondta, hogy Istennek létezésében hisz.

9. *Voltaire* a vallástól független erkölcsnek meggyőződött és heves ellensége. Hangosan tiltakozik minden kísérlet ellen, amely istentelenné akarná tenni a társadalmat. Hiszi Istennek létezését és ezt a hitet az emberiségre nézve erkölcsi és társadalmi szempontból oly szükségesnek tartja, hogy kimondja: «ha Isten nem volna, ki kellene találni.»¹ Isten nélkül erkölcs, társadalom nincsen. Vegyétek el az emberektől a jutalmazó és büntető Istenben való hitet és reá szabadtatok a társadalomra a bünt,² a gabságot, a zsarnokokat és a kétségbeesést.³ «Mi egyébbel zabolázzátok meg a gonosz kívánságot, a rejtett büntetteket, mint az örökkévaló Úrnak eszméjével, aki lát bennünket és ítélni fog legtítkosabb gondolataink fölött is?»⁴

Ha erről a kérdésről vitatkozott, kiküldötte a cselédséget és becsukta az ajtót: «Azt akarjátok tán, mondá barátainak, hogy inasom még az éjjel a nyakamat elvágja?»⁵

Az Istenben való hit földi bajainkban a legerősebb vigasztalás. «Jób óta igen sok ember átkozta már meg létezését; állandó szükségünk van tehát vigasztalásra és reményre»,⁶ Ezt pedig hitünkben merítjük. Azért az Istenben való hitet minden emberi szívbe be kell vésni. «Lássuk be legalább, testvéreim, mily szükséges az a hit és minő érdek kívánja, hogy minden szívbe bevessük.»⁷

A hitetlenség a legelembb természeti erkölcstörvényeket is megingatná.⁸ A hit szeliddé és kegyessé teszi a

kedélyt,⁹ a hitetlenség elvadít és kegyetlenné tesz. Az istentagadás a zsarnokoknak, a vadállatoknak a vallása.¹⁰ Jodl így jellemzi Voltaire-nek álláspontját: «Voltaire szerint az Istenbe vetett hit, aki a jót jutalmazza és a gonoszt bünteti, az emberiségnek hasznos, sőt nélkülözhetetlen meggyőződés. Tehát megingatni, vagy csak kérdésessé tenni, soha nem szabad.»¹¹

10. *Rousseau*¹ elsősorban arra figyelmeztet, hogy a merő éssen alapuló erkölcsi bölcselkedés nem elegendő és akik a vallást az erkölcsstanból kiszakítani igyekeznek, ellenségei az emberi nemnek.

«Megfosztják a szenvedőket utolsó vigasztalásuktól, a hatalmasokat és gazdagokat pedig szenvedélyeiknek egyetlen zabolájától; a szív mélyéből kitépik a gonosz-tettnek furdalásait és az erénynek a reményét s még dicsekednek, hogy az emberiségnek jótevői.»²

Bayle-lel vitatkozva hangsúlyozza, hogy «a vallástalanság s egyáltalán a merőben okoskodó és bölcselkedő szellem a földi élethez nyüggözi, elférfiatlanítja, lealjasítja a lelkeket, az összes szenvedélyeket az alantjáró önérdekre, az emberi észnek elvetemültségére itányítja s így az egész társadalomnak igaz alapjait aláássa; mert ami az egyéni érdekekben közös, kisebb, hogysen ellensúlyozhatná azt, ami azokban ellentétes.»³

Mikor Bayle, Hume és mások állandóan szemére vetik a vallásnak a sok vérontást, amit a vallásháborúk okoztak, Rousseau a vallástalanságnak sokkal nagyobb öldökléseire utal, mert ez erkölcsstelenekké teszi az embereket, megerősíti az önzés uralmát, mely aztán gyermekeket öl, nem engedi megszületésüket, lehetetlenné teszi a nemzetek gyarapodását. «Az istentagadás elvei meggátolják az emberek születését, mert lerontják az erkölcsö-

ket, melyekből szaporodnak, mert ellentétbe helyezik az embereket nemükkel és összes érzelmeiket titkos önzésbe fojtják, amely a népességre ép oly gyászos, mint az erényre.»⁴

Utal továbbá arra, hogy ami jóra a magára hagyott emberi természet képes, azt a vallással kapcsolatban még jobban teszi meg; sőt a vallás oly cselekedetekre is képesít, amelyekre az emberi természet gyenge. «A bölcelet nem tud oly jót tenni, amit a vallás jobban nem tenne; a vallás pedig sok olyat tesz, amit a bölcelet tenni nem tud.»⁵

Végül a való életre mutat, amelyben a vallásos erkölcsstan állandóan a legszebb gyümölcsöket termi és igazolja a maga életrevalóságát. Sok büntől tartózkodnak az emberek csupán vallásos indítókokból és sok jót mívelnek, amit nélkülök nem tennének. A mai kormányok a keresztény erkölcsstannak köszönhetik szilárd tekintélyüket és azt, hogy a forradalmak a valónál nem gyakoribbak. Másrészt ezeket a kormányokat is a keresztény erkölcs szelidítette meg; a régi pogány kormányok sokkal vérengzőbbek voltak.

Ez a változás nem az irodalomnak a műve; Athénben, Rómában, Egyiptomban, Kinában virágzó volt az irodalom s az emberiességet mégis lábbal taposták. Ellenben mennyi irgalmas cselekedetre serkentett az evangélium! Mennyi önkéntes kártérítést eredményez a szent gyónás a katolikusok között! Mennyi kibékülés, mennyi alamizsnálkodás történik, amikor a szent áldozás ideje közeledik!⁶

Jodl kellenlenül jegyzi meg: «Rousseaunál még erősebben csendül a vallásos hang, mint Voltairenál.»⁷ Kivált fáj neki Rousseau-nak követelése, hogy a vallás-

nak alaptanaira az egész fiatalságot és az összes polgárokat meg kell tanítani. Bárki támadja a dogmákat, bűnhődjék, mert a rendnek megbontója és a társadalomnak ellensége.⁸ Sőt a «Contrat Social»-ban követeli, hogy, «aki állítja ugyan, hogy e dogmákban hisz, de tényleg úgy viselkedik, mintha nem hinne, halállal bűnhődjék.»⁹

11. *Leibnitz* teljes mértékben méltányolja a vallási és erkölcsi világnak szoros kapcsolatát és idevonatkozó mély fejtegetései nagyon tanulságosak.¹

A hitbeli meggyőződéseket az erkölcsstan gyökereinek tekinti és hatalmas tényezőkné az erkölcsi életben. Tudja, hogy vannak emberek, akiket a vallásos eszmék, a keresztény tanok hidegen hagynak, de Bayle-lel vitatkozva, meg is magyarázza ezt a jelenséget. Magyarázata új világosságot hoz a kérdésbe és Bayle ellenvetéseinek élöket vesz.

Miképen van az, kérdi, hogy az erkölcsi életben gyakran tapasztaljuk annak a mondásnak igazságát: «látom és helyeslem a jobbat, de a rosszabbat követem.»² Akiknél ez a szomorú igazság megvalósul, csak üres szavakkal dolgoznak és nem idézik fel lelkükben a megfelelő tárgyaknak képeit. Fogalmaik és eszméik nem elég élénkek, hogy hatást gyakoroljanak. Homályosan gondolnak csak Istenre, az erényre és az örök boldogságra.³

Nem csoda, ha eszméik hatástalanok. Amikor a rosszabbat választjuk, nagyon érezzük ugyan a jót, ami a rosszal jár, de nem érezzük a vele járó bajt, sem az ellenkező oldalon levő jót. Elemzésünk felületes és rest. Cicero szerint lelkesedve szeretnők az erényt, ha láthatnók; de nem iparkodunk róla tiszta, élénk, határozott fogalmat alkotni; ne csodáljuk tehát, ha a test és a lélek között való harcban sokszor a test marad győztes,

Eszméink igen sokszor elég világosak lehetnének; de tényleg nem azok, mert fáradságot nem veszünk behatolni a szavak értelmébe. Restségből vagy időhiányból élénk érzetekkel csak száraz szavakat vagy vérszegény fogalmakat állítunk szembe.⁴ Pedig az élénk odafigyelésen és emlékezésen fordul meg minden.⁵ Jól tudta ezt az az olasz, aki a kínzás alatt élénken maga elé képzelte a bitófát, melyet állhatatosságával ki akart kerülni s azért a kínos vallatás alatt többször hangosan mondotta: látlak!⁶

A vallási képzetek hatástalan volta sokszor onnét ered, hogy nem támogatja őket az igazi *meggyőződés*; a lélek mélyén ott lappang a hitetlenség. Az ily emberek nem értették át a lélek halhatatlansága és az örök élet mellett szóló jó és életerős bizonyítékokat.⁷ De la Montagne herceg katonáinak vak engedelmességét akarván megnyerni, mély álmukban a gyönyörök helyére vitette őket s telebeszéltette fejüket, miképen kell engedelmeskedniök hercegüknek, ha mindig ily gyönyörök részesei akarnak lenni, majd újból megrészegetvén őket, visszavitette előbbi álmuknak helyére. Fölébredve tűzbe mentek volna parancsolójukért. Ennél a cselnél erősebben hatna az emberekre a vallási igazság, ha kellőleg megismernék.⁸ Leander nem törődve kellemetlenségekkel és a veszedelmekkel, éjjel átuszott egy tengerszorost a szép Héroért. Mivel Istennek a szeretete a képzelhető legnagyobb gyönyörűség,⁹ követné Leandert mindenki, aki vallásába igazán elmélyedne. De sokan oly felületesek és gyerekesek, hogy a kínálkozó pillanatnyi élvezetet tekintik a legnagyobbknak.¹⁰

A Teremtő, mint valami kis istent helyezte az embert ebbe a világba s ez a kis isten gyakran nagy dolgokat

mivel ugyan, de nagy hibákat is követ el, mert szenvedélyeire hagyatkozik és Isten emiatt magára hagyja.¹¹ Az emberi természet magában gyenge, de erősíti az isteni kegyelem. «A természet a kegyelemhez vezet és a kegyelem tökéletesíti a természetet, mikor felhasználja.¹² «Régi mondás, hogy nem lesz hiánya a kegyelemben annak, aki tőle telhetőt tesz, és maga Ágoston régebbek nyomán megjegyezte, hogy Isten csak azt hagyja el, aki előbb őt elhagyta».¹³ Egyesek embergyűlölőnek mondták Istent; Leibnitz ezt erélyesen visszautasítja. «Mi tehát elvetvén azt az undorító embergyűlöletet, méltán a legnagyobb emberszeretetet védjük Istenben, aki komolyan akarja, hogy mindenki az igazság megismerésére, a bűnből az erényekre és az üdvösségre jusson és aki az akaratot a kegyelem sokféle segítségével támogatja. Hogy pedig nem mindig az történik, amit ő akar, azt az emberek ellenkező gonoszságának tulajdonítjuk.»¹⁴

12. *Fichte*, ámbár bölcselete egyébként oly homályos, kérdésünkben világosan és határozottan a független erkölcs ellen beszél. Az ember, aki csupán a saját erejére támaszkodik erkölcsi igyekezetében, mindig bizonyos hiánnyal végzi. Végre arra a tapasztalatra jut, hogy az erény oly eszmény, melyet a pusztá emberi erő el nem érhet.¹ Ez szomorú, de tagadhatatlan tény, melyen az ember csupán saját képességeivel nem változtathat.

Az erkölcsi törekvés csak a vallás által és a vallásban éri el célját.² A vallás az erkölcsnek középpontja, támasza és kiegészítője, az erkölcsösségnek nagy mozgató ereje. Nem is volt soha nemzet vagy társadalom vallás nélkül és nem lehet el nélküle a jövőben sem.³ Hogy pedig a vallás erkölcsnemsítő erejét teljesen kifejtthesse, határozott egyház alakjában kell fellépnie; ez pedig er-

kölcsi hatalom az «Isten fiának» eszméje nélkül nem lehet.⁴ «A tárgyilagos vallás, a sikerült vallási folyamat s vele az egyház akkor veszi kezdetét, amikor az Istenember föllép a világtörténelemben.»⁵

«Az egyház az összes társaságok között a legfelsőbb és soha nem szünetelő erkölcsösítő tényező,»⁶ amint az állam kifelé a legfőbb védőerő. Egyház és állam egymást el nem nyelhetik és egymást nem pótolhatják.

A méltó bölcselct, az emberiesség nemünknek sohasem lesz elegendő. Aki a vallást az emberiesség eszméjével akarja pótolni, merényletet követ el az emberiség ellen, lealacsonyítja azt és megcsonkítja valóját. A főhely, mely egyenesen a függetleníteni, jobban mondva csonkítani akaró erkölcsbölcselők ellen irányul, így hangzik: «A vallás fajlagosan más és magasabb megnyugvást ad, mint az emberiesség; az embernek a legmélyebb, sőt egyetlen forrást nyitja meg tökéletessége számára, és ha valaha sikerülhetne, amit rövidlátó bölcselkedők képzelnek, hogy a vallásos szükséglet és a tárgyilagos vallás helyébe kerülne az emberiesség, az annyit jelentene, hogy az ember elérhető tökéletessége megcsonkítatnék, egész lénye, igazi színvonala alászállna és legsajátosabb mivoltában eltorzulna.»⁷

Az erkölcsösség további fejlődése az egyházat nem teszi fölöslegessé; nélküle az emberiség az erkölcsi életben soha el nem lehet. Az egyháznak állandóan szüksége van hittudósokra, akik a vallási tant rendszeresen kifejtik, megokadatolják és megvédik; szüksége van papokra, akik a nép erkölcsi életét vezetik. «A pap, mikor a szentségeket kiszolgáltatja, a hitközség minden egyes tagjának erkölcsi és vallási élete fölött gondosan őrökdi, mint hiveinek vigasztalója, közvetítője, lelki és

testi bajaiban gyámolítója működik: a legnagyobb emberi hivatást tölti be». ⁸

13. *Schelling*-nél az egész bölcselkedés úgy ölelkezik a vallással, hogy ez utóbbinak ellenségei theologusként kezelik. ¹ Bölcséleti feldolgozást, mondja Schelling, igazán csak a vallási kérdések érdemelnek; az ész tartsa magát a hittitkok tartalmához. Mindent istenítő tévedését egyre jobban elhagyva, végre meghódol az Isten előtt, aki emberi alakban jelenik meg az emberek között. ² Ilyen gondolkodó nem hajtja a vizet a független erkölcs malmára.

14. *Hegel*-nek, jóllehet ő mindent istenítő tanával meszsze eltávolodott a keresztény világnézettől, a független erkölcs hívei meg nem bocsátják, hogy a bölcsületnek célját Isten megismerésébe helyezte. A bölcsület lényegileg istentan, mert Isten a föltétlen igazság és így a bölcsületnek egyedül méltó tárgya Isten és az ő magyarázata.

Hegelnél az egész erkölcsstan a vallásban gyökeredzik. Az erkölcsparancsolatok a lelkiismeret szózata által lépnek föl lelkünkben a maguk tekintélyes és föltétlenül kötelező erejével; már pedig a lelkiismeret szava Istennek a szava. Aki az erkölcsöt a vallástól elszakítja, kihálásra kárhóztatja; amint elpusztul a növény, melyet gyökerétől elvágnak, elpusztul az erkölcs is, távol Istentől, a maga éltető gyökerétől.

Az újkor egyik szörnyű tévedésének mondja a törekvést, amely elválaszthatatlan dolgokat, vallást és az erkölcsöt, egyházat és államot elszakítani akar vagy csak hidegen egymás mellé állítani. ¹ Hangsúlyozza, hogy erkölcsi megújulás, amit állandóan sürgetünk, a hitélet felvirulása nélkül lehetetlenség. ²

15. *Herbart* azt gondolja, hogy a vallásnak három főfel-

adata : vigasztalni a szenvedőt, útbaigazítani a tévedezőt, megjavítani és megnyugtítani a bűnöst. Tehát a javakról, a kötelességekről és az erényekről szóló természetes tant ki kell valamivel egészíteni, «mert nincs tan a világon, amely az embert a szenvedéstől, a bűntől s a benső romlásból megóvná. A vallásnak szükségessége napnál világosabb ; az ember nem segíthet önmagán ; magasabb segítségre van szüksége !»¹ «Amit a vallás nyújt, megbecsülhetetlen, és semmi más módon nem pótolható.»² A természetes erkölcsstan beszélhet neki az erényről és a kötelességről, «ám ez a bukott embert talpra nem állíthatja ; kell, hogy új világ nyíljk meg előtte, mert az ő világa megromlott ; adósságleveleit másnak kell eltépnie, mert ő nem törlesztheti azokat ; újból kell kezdenie, mert a folytatásra képtelen.»³

Államot nem lehet bármily durva és gonosz emberekből szervezni. «Az államnak keresztény érzelmű polgárookra, igazán felvilágosodott és józan férfiakra van szüksége.»⁴ Ilyeneket pedig az Egyház nevel. «Az Egyház a kötelék, amely még ott is összetartja az embereket, ahol az állam valami szerencsétlenség folytán sarkaiból ki kezd fordúlni, vagy teljesen tönkremegy.»⁵ «Nyilvánvalóan szükséges tehát, hogy legyenek papok, akik a vigasztalást, a kellő intelmet és feddést mindenütt megadják. Legyenek műveltek, legyen megfelelő állásuk, eltartásukról gondoskodni és őket sokféleképen támogatni kell.»⁶

16. *Beneke* Schleiermacher-rel vitatkozik és kifejti, hogy a vallásnak nagy erkölcsnemesítő ereje van, de nem annak, amely Schleiermacher szerint csak a függés és gyengeség érzetében áll, hanem annak, melynek lényege az Istennel való gyermeki egyesülés. Csak ez a vallás adja

meg az erőt, melyet a bölcselkedésből nem meríthetünk.¹
 «Állandóan boldoggá és megelégedetté csak a vallás tehet.»

3. §. *A független erkölcs hivei.*

1. *Bayle.* A vallástalan erkölcs elsőigazi előharcosának nem alaptalanul Baylet szokás tekinteni. Szerinte az emberek majdnem soha sem szoktak elveik szerint cselekedni.¹ A vallási meggyőződések sem irányítják az ember erkölcsi cselekvését. A keresztények, akik erősen hisznek Istenben, az örök jutalomban és büntetésben, úgy élnek, mintha mindebben nem hinnének.² Az erkölcsi élet az embernek vérmérsékletétől, szokásaitól, hajlamaitól függ, nem pedig a bölcséleti elvektől és a domgáktól.³ Az istentagadók sem gonosztevők, ők sem tekinthetők pusztító vadállatoknak, aminőktől Hercules a földet megszabadította.⁴ Elveik ezt megengednék, de természetök gyakran szelid, erkölcsös emberekké teszi őket, sőt vértanúi is vannak az istentagadásnak.⁵

A túlzás, mely mint alaptévedés ennek a kétkedőnek alaptételében foglaltatik, nagyon szembetűnő. Hogy az emberek gyakran cselekesznek elveik ellen, tagadhatatlan; de ne feledkezzünk meg az elvhű embereknek nagy sokaságáról, jelesen azokról, akik hitbeli meggyőződéseik szerint éltek halálukig az emberiség díszeré és javára, vagy akik ezen elvekért életüket is feláldozták. Már Rousseau azt felelte, hogy igen sok jócselekedet történik tisztán vallási indítóokból; Bayle maga is megengedi, hogy akiket Isten lelke vezérel,⁶ vallásuk nemes előírásai szerint élnek. Hogy nem minden istentagadó vadállat, szintén bizonyos; hiszen az emberi természet, amely Tertullianus szerint alapjában keresztény, sokszor vissza

tartja őket oly cselekedetektől, melyekre elveik feljogosítanak s azonkívül keresztény környezetben élnek, melynek befolyásától ők sem mentesek. De az is bizonyos, hogy az istentagadó nélküli az erkölcsi hősiességre serkentő leg-hathatósabb indítóokokat és hogy sok közülök tényleg szégyene volt az emberiségnek. Egyébként könyvünk különböző helyein (v. ö. főleg Leibnitz, Voltaire, Rousseau, Helvetius) Bayle felfogására megvan a kellő válasz.

A kételkedőknél nem meglepők az ellentmondások, tehát az sem, mikor Bayle kijelenti, hogy a kinyilatkoztatás és a vallás bár hatásuk gyenge, mégis szükséges erkölcsi tényezők.

2. *Hume*, aki mindenről kételkedett, kétségbe vonta a vallási meggyőződéseket az életre való jótékony befolyását is. Híres párbeszédeinek végén hosszas kétkedés után végre istenhívőnek vallja magát, sőt kijelenti, hogy csak a makacs elfogultság nem látja be Istennek létezését a világnak csodálatos berendezéséből¹ és hogy komolyan istentagadó ember nincs is.² Az igaz vallás rosszat nem okozhat; az egy Istenben való hit áldásos, hasznos meggyőződés; de — és ezt számtalan formában ismétli — az igaz hit a valóságban a babonával elegyedik össze és ily alakban leírhatatlan bajt, vizályt, polgárháborút, üldözést idéz elő.

Ő is mindenben csak a hiányokat, a foltokat, a sarat nézi. Mi ellenben nem hunyunk szemet az előtt, ami visszatetsző, de a világot nem nézzük Hume-nak fekete szemüvegén s a bajok miatt, melyeket a babona okozott, nem vonjuk el nagyrabecsülésünket az igaz vallástól, mely nemünknek legnagyobb jótévője.

Különben maga sincs meglegedve kétkedésével; szükségesnek mondja az isteni kinyilatkoztatást³ és azt

véli, hogy «bölcseleti kétkedőnek lenni, művelt embernél, első és lényeges lépés abban az irányban, hogy igazi és hívő kereszténnyé válják.⁴

3. *Kant* a független erkölcsnek nagymestere. Jellemző az egész mozgalomra, hogy az erkölcsnek a vallástól való függetlenítését még ő sem tudta elméletileg következetesen keresztül vinni. «Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft» c. munkája előszavában kijelenti, hogy az erkölcs a vallásra nem szorul: «Az erkölcs, amennyiben az embernek mint szabad és épen azért magát eszeáltal föltétlen törvényekhez kötő lénynek fogalmán alapul, nem szorul sem egy fölötte álló lény fogalmára, hogy kötelességét megismerje, sem más hajtóerőre, mint magára a törvényre, hogy teljesítse. Önmaga kedvéért tehát egyáltalán nincs szüksége a vallásra, hanem tisztára a gyakorlati ész támogatásával önmagának elég». ¹ A törvény teljesítéséhez elég, hogy az ember az erkölcsi elvet megismerje; nincs szüksége semmi további serkentőre, elég indítóok a törvénynek fensége.

Ezek után azt hinnők, hogy ő igen nagyra tartja az embernek erkölcsi képességeit és hajlamait; hiszen nagy erkölcsi készség kell ahhoz, hogy valaki a törvényt megismerje és habozás nélkül azonnal teljesítse is. De, aki megnézi ennek a műnek két fejezetét: «Az ember természeténél fogva rossz» és «A rosszra való hajlandóságról az emberi természetben», csodálkozva látja, hogy éles ellentmondásba keveredik. Mert ha az ember gyökerestől gonosz s tele vangyarlósággal, romlottsággal és elveteműltséggel,² hogyan fogja teljesíteni azt az erkölcstörvényt, amelynek magasabb törvényhozója nincsen, megtartása önmegtagadásba, nagy áldozatba kerül s áthágását senki sem bünteti? *Kant* bevallja, hogy ezt maga sem érti: «Mikép

lehetséges, hogy a természeténél fogva gonosz ember önmagából jó embert faragjon, túlszárnyalja minden fogalmunkat; mert hogyan hozhat a rossz fa jó gyümölcsöt?»³

Azonban tény, hogy az emberek jót tesznek; s ha tesznek, tehetnek is, nem ugyan a magára hagyott emberi erővel, hanem felsőbbel. Ennek közbelépését Kant is érzi és ingadozva, a maga megszokott homályosságával meg is engedi: «Mert dacára annak a bukásnak, mégis meg nem gyengülve hangzik lelkünkben a parancsolat: jobb embereknek kell lennünk; tehát lehetünk is jobb emberek, még ha önmagában elégtelen volna is az, amit tehetünk és általa csak nekünk megfoghatatlan felsőbb segítségre tennők is magunkat fogékonnyakká».⁴

Világosan látható, hogy az ő nézetei is elvégre belekapcsolódnak abba a nagy igazságba, hogy az erkölcsstan a vallástól el nem téphető. Más kapcsot is találunk Kantnál, amely a két testvérvilágot összefűzi s erről a kapcsról a «Kritik der praktischen Vernunft» c. munka beszél. A gyakorlati ész, mint Kant mondja, belátja, hogy az erkölcsösségnek karöltve kell járnia a megfelelő boldogsággal; azonban a földön az erkölcsöt nem kíséri jutalomként a boldogság; fel kell tehát venni Istent, akinél a lélek örökké él és akitől elveszi a maga jutalmát. Erről mondják Kant bírálói, hogy a vallást az ajtón kidobta, az ablakon pedig beengedi, mert nélküle nem boldogul.

Minthogy azonban Kantnál a vallás és az erkölcs kapcsolata mégiscsak nagyon laza, az ő erkölcsstana életlen és erőtlen váz. Jól mondja Schopenhauer, hogy Kant erkölcsstanával ép oly kevésbé lehet eloltani az aljas, önző szenvedélyeknek a tűzét, «mint gyerekfecs-

kendővel az égő ház lángját». ⁵ Szerinte Kant erkölcstana gyöngé utáncat; olyan a keresztény erkölccan mcllctt, mint a faláb az élő láb mcllctt.

4. *Schopenhauer* a vallási alapon álló erkölccstannak heves ellensége. De fejtegetései azt a benyomást teszik, mintha áldást mondana a vallásos erkölcsre, amelyet átkozni akart. Balaam prófétára emlékeztet.

Azért akarja az erkölccstant elméletben a vallástól elszakítani, mert a vallás szerinte kezdetleges, népies bölccselkedés. A vallás helyébe végleges bölccselet gyanánt a magáét teszi, amely szerint a világ a lehető legrosszabb; ennek alapján kell felépíteni a tudományos erkölccstant.

Különben megengedi, hogy a vallás, a kereszténység az emberiség nagy többségére nézve nemcsak rendkívül hasznos, hanem szükséges, sőt nélkülözhetetlen. Az ember bölccselkedő állat; a létnek örök kérdéseivel tisztában akar lenni és belőlük vigaszt akar meríteni. A nép széles rétegei bölccselkedni nem tudnak; «lehetetlen, hogy a tömeg bölccselkedő legyen», ¹ tehát a népnél a bölccseletet a vallás pótolja, még pedig igen jól. «Látjuk tehát, hogy a vallás az embernek nélkülözhetetlen bölccseletet a földolokban és a nem bölccselkedő tömeg számára igen jól helyettesíti. Először is gyakorlati szempontból a vallás a cselekvésnek vezércsillaga, a jognak és az erénynek nyilvános támasza és védője; másrészt nélkülözhetetlen vigasztalás az élet nehéz szenvedései között, melyeknél a tárgyilagos bölccselkedés helyét tökéletesen betölti, mert az embert ép úgy kiemeli önmagából és földi lét fölé helyezi, mint akár a legjobb bölccselet: s ebben nyilvánul a vallásoknak igen nagy értéke, sőt többet mondok, nélkülözhetetlensége.» ² «A vallások a népnek szükségesek és neki megbecsülhetetlen jótétemények».

Schopenhauer bölcséleti álláspontjából azonban, akarata ellenére is kiderül a vallásnak nemcsak mint pótléknak, hanem mint tárgyilagos és egyedül lehetséges alapnak szükségessége. Ismeretes, mennyire átérzi ő az emberi természet romlottságát. Az emberi önzés — mint túlozva ecseteli — határtalan.³ «Mindent nekem, másnak semmit», ez a jelszó. Az emberi önzés egetverő; fölülmulja a világot. Ha választania kellene magának és az egész többi világnak enyészete között, nem kell mondanom, a legtöbb ember mit választana. «Az önzés, mint széles árok választja el az embereket egymástól. Ha valaki tényleg átugorja, hogy máson segítsen, az csodaszámba megy, amely bámulatot és tetszést kelt.» «Mikor azon gondolkoztam, miképen lehetne szószaporítás nélkül kifejezni ezen erkölcsellenes hatalom erejét s egy vonással akarván jellemezni az önzés nagyságát, kifejező nagyítást kerestem, végül, ez jutott eszembe: némelyik ember képes volna felebarátját agyonütni, csupán azért, hogy zsirjával csizmáját megkenhesse. Mégis kétségem maradt, tényleg nagyítás-e ez».⁴

Az önzésen kívül még feltétlen gonoszság is vezérli az emberek cselekedetét, melynek jelszava: «Sérts meg mindenkit, ahogy bírod»⁵ «Az ember alapjában véve vad, szörnyűséges állat».⁶ Ha a büntetőtörvénykönyv cikkei szájköszöveget nem adnának rájuk, széttépnék egymást. Igaza van Gobineau-nak, mikor az embert így határozza meg: rosszindulatú állat a javából». «Mert az ember az egyetlen állat, mely másoknak csak azért okoz fájdalmat, hogy őket kínozza. Más állatok sohasem teszik azt másért, minthogy éhségüket csillapítsák, vagy pedig a harc hevében. A tigrisről mondják, hogy többet öl, mint amennyit megemészthet: pedig csak eledelért fojtogat annyit s a francia szó-

járás meg is magyarázza: szemei nagyobbak, mint gyomra. Egy állat sem kínoz csupán a kíntás kedvéért; de az ember igen s ez teszi *ördögivé jellemét*, mely a merő állatinál is rosszabb.»⁷ Azért az állat is futva menekül az ember elől.

Az ember ordasfarkas embertársával szemben, sőt a világ rosszabb Dante poklánál, mert itt az emberek egymásnak kínozó ördögei.⁸

«Van becsületes ember is a földön, de kivétel, mint a négylevelű lóhere; Hamlet nem túloz, mikor mondja: «Becsületesnek lenni a világ mai sorában, annyi, mint egynek lenni tizezer közül».⁹

Tehát Schopenhauer nem gondolhatja, hogy az ember a maga erejéből magas erkölcsi szintjára emelkedhetik. A tények kényszere alatt kívánja is, hogy az embernek erkölcsi képességeihez és az erkölcstannak *természtes* alapjához fűzött reményeket mérsékeljük.¹⁰ Mi nem látjuk ugyan az ember természetét oly sivárnak, mint ő; de tudjuk, hogy akaratunk rosszra hajló, természetünk sebzett és igazi erkölcsösségre csakis Istennek segítő kegyelmével, tehát vallásos alapon emelkedhetünk. Schopenhauer is jól tudja, hogy az emberiség nagy egésze mindig így érzett és gondolkozott. Tekintetbe véve, mondja, az emberi természetnek romlottságát, igen-igen nehéz oly indítóokot találni, amely arra serkentse az embert, hogy gonosz hajlamaival ellenkező nemes cselekvésre határozza el magát. «Oly nehéz ez a kérdés, hogy az emberiség nagy egészét kielégítő megoldásához mindenütt más világból való gépezetet kellett segítségül hívni».¹¹

Ezt a túlvilági «gépezetet» Schopenhauer elvi okokból nem próbálta mással pótolni. Az ő erkölcstana

t. i. csak leíró ; szabályokról, parancsolatokról nem szólhat, mert nála nincs törvényhozó, nincs, aki parancsoljon, szabályokat adjon. Bevallja, hogy az ő izlésének megfelelő tudományos erkölccstan nem próbálja meg parancsolatokkal kormányozni, erkölcsileg nemesíteni az embereket. Ezt csak az istenes erkölccstan teheti meg. «Ellenem szegzik talán, hogy az erkölccstannak nem az a dolga, mikép cselekszenek az emberek, hanem az, mikép kell cselekedniök. De én épen ezt az alapelvet tagadom, mivel tanulmányom bíráló részében eléggé kifejtettem, hogy a kötelesség eszméje, az erkölccstannak parancsoló alakja csak az istenes erkölccstanban érvényesül, kívülre pedig értelmét és jelentőségét veszti». ¹²

5. *Comte* Ágostonnak álláspontját azok az újszerű érvek teszik érdekessé, melyekkel a független erkölccsöt támogatja. Mint ismeretes, ¹ szerinte az istentan túlhaladott álláspont, melyről a «pozitivizmus» korában beszélni nem szabad. Régebben a hittitkokkal támogatták az erkölccstant és tagadhatatlan, hogy a vallás eléggé meg nem becsülhető szolgálatokat tett az erkölccsösségnek.

Azonban Istennek létezése, az örök élet, a túlvilági jutalom és büntetés, az isteni gondviselés, megváltás, kegyelem s mindaz, ami a keresztény erkölccstannak lényeges föltételét és forrását képezi, a végső okok egész elméletével együtt be nem bizonyítható jámbor föltevés. A pozitivizmus mindezeket nem tekinti tudományos igazságoknak. Minthogy azonban erkölccs nélkül az emberiség nem élhet, a régi alapozás pedig tarthatatlan : az erkölccstant pusztán földi alapokra kell fektetni, amelyeket a pozitivisták gondolkodó is valószínűeknek ismer el.

Szóval, igazi erkölccs kellene, isteni törvényhozó, örök szentesítés és természetfölötti kegyelemeszközök nélkül.

Hogy ez el nem érhető, arról eddig eléggé meggyőződhetünk. Comte is érzi, hogy vallási indítókok nélkül nem lehet boldogulni s ezért a vallás régi fogalmát az emberiség vallásával helyettesíti. «Az emberiség az ember Istene», ez a jelszó a Comte-féle vallásban ; külső szerkezetében utánozza a katolikus vallást, amelynek szervezetét Comte fölülmulhatatlanul tökéletesnek találta. Találóan így jellemezték vallását : «katholicizmus kereszténység híján».

Nem feladatomban, hogy igazoljam a keresztény hittételeknek örök érvényét és cáfoljam a Comte-féle három fejlődési fokozatot. Elég arra utalnom, hogy ez az élettelen művallás nem pótolhatja a kereszténységnek való élettől duzzadó világnézetét, mely az igazi erkölcstannak gyökere és éltető lelke. Comte vallására Huxley durván jegyezte meg : «Kívánjátok, hogy istenként imádjam az emberiséget? Inkább majomfalkát imádok».

Nem ismeri az emberi természetet, aki reméli, hogy nagyhangú szólamokkal, melyek az emberiség, a haladás dicsőségét zengedezik, erkölcsileg újjá lehet varázsolni a romlott emberi természetet. Schopenhauer szerint ezek csak «kongó szólamai, merő agyképződményei és szappanbuborékai az iskoláknak, elvek, melyeket a tapasztalás lépten-nyomon csúffá tesz és amelyekről a tantermeken kívül senki sem tud és érez valamit».²

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy Comte sem tudja az erkölcsöt a vallástól függetleníteni ; legfőlebb az egyik vallástól elszakítja és másakra építi. Melyik az igaz a két vallás közül, e füzet kereteit túlhaladja.

6. *John Stuart Mill*, akit atyja elvből teljesen vallástalanul nevelt,¹ látszólag egyik legerősebb szószólója a független erkölcstannak. De a valóságban ő sem akarja

az erkölcsöt a vallástól elszakítani, hanem kapcsolni akarja Comte módjára az emberiség vallásával. Hogy a keresztény vallás hathatósan emeli a közerkölcsösséget, elismeri;² úgy véli azonban, hogy ugyanezt a hatást gyakorolná a nemzetek erkölcsi életére az «emberiség vallása» is, amely a földöntúli Isten helyett a valóságos emberiséget és művelődésének fejlődését imádja. A vallási eszmék erős hullámvázba hozták az emberi kedélyt és nagyszerű cselekedetekre serkentették; ugyanígy hangolhatja a lelket az emberiségért és fejlődéséért való lelkesedés is, mely a síron túli élettől teljesen eltekint. A halhatatlanság eszméjét a maga erejével nélkülözőnk ugyan, de azzal vigasztalnók magunkat, hogy az emberiség megőrzi majd emlékezetünket.

Akik ismerik az emberi természetet, csodálkoznak a szobatudósnak ezen a mérhetetlen bizodalman. Egyes jóra hajló emberek, aminő Mill volt, lelkesülnek ugyan az emberiségért és a mondott jelszavakért, de az emberiségnek a zöme meg sem érti azokat. Nem is csoda. Hiszen Mill maga sem beszél szabatosan és világosan. Ha lelkesedni akarok az emberiség haladásáért és a művelődésért, előbb tudnom kell, miben áll a haladás és a művelődés. De a vélemények itt sokfelé ágaznak. Ez a bölcsélet tehát nem tud világosan fogalmazott erkölcsi főszabályt nyújtani; pedig ezután jönne még a kötelesség indokolása, az egyes parancsolatok sora, a szükséges serkentés és a segítség! Különben, amit Comte-ról mondtunk, Millről is áll, aki e pontban hiven követte mesterét.³

4. §. Néhány újabb erkölcsbölcseleő.

1. *Jodl Frigyes* az erkölcs függetlenségének jelenleg élő legnyakasabb előharcosa. Szerinte az istentant teljesen és gyökerestől el kell vágni az erkölcsről, a természetes és a kinyilatkoztatott vallást a lomtárba kell dobni. Még a Kant-féle követelményektől is irtózik és követeli, hogy az erkölcsant csak a földi élet érdekeire és tényeire kell építeni, «mellőzve minden túlvilágít, még a követelmények szerény alakjában is, csupán az egyénnek a társadalommal való kölcsönhatásáról tudományosan megismert tényekre». ¹

Abban a könyvben, ahol ezeket írja, mégis elismeri, hogy a keresztény Istenfogalom hatalmas támasza és előmozdítója az erkölcs alapkövetelményének; hogy az Isten fiának szerető önfeláldozásáról szóló tan a hősie cselekvésnek és önodaadásnak hatalmas mozgatója; ² hogy az evangéliumokból fölülmulthatatlanul szép erkölcsi sugalmazást lehet meríteni: «az emberiséget ért legszebb erkölcsi sugalmazások egyikének tiszta aranyát». ³ Érthetetlen, mikép juthat valaki ezek után Jodl végső következtetéséhez.

2. *Wundt* szerint a vallásnak kezdetleges alakjaiban is sok volt az erkölcsnemesítő; p. o. a hősök tisztelete hathatósan serkentett nemes cselekedeteiknek utánzására. ¹ Hercules a dolgozó, szenvedő, üldözött, de végre is győzedelmeskedő és felmagasztalt embernek a képe. A kereszténységet az erkölcsi vallások közé sorolja, nagy erkölcsnemesítő ereje miatt. Jézusnak, akiben a tanítás és az élet egy volt, mint mintaképnek, jelentősége óriási. ² A kereszténység legerősebben hangoztatja, hogy Isten a lelkiismeretnek a vizsgálója ³ s így nagyon éleszi az

erkölcsi felelősség érzetét. Nagy erkölcsi tényező továbbá a keresztény vallás, mert vallja az eszményi világnak a létezését, tökéletes erkölcsi mintaképeket állít az emberek elé és hirdeti a síron túli jutalmat és büntetést.⁴

Fölveti azt a kérdést is, lehetne-e ezt a vallási tényezőt nélkülözni vagy mással pótolni. Félénken mondja, hogy *talán* egykoron ez lehetővé válik; de mélyebbre nem hatol és zavarba jönne, ha kérdeznők, minek gondolja azt az esetleges, lehető pótlékot.

3. *Pfleiderer* moralizmus-nak nevezi azt az irányt, mely a vallásnak és erkölcsnek szétválasztását sürgeti és ezt a felfogást határozottan elítéli. Előszöt cáfolja az autonomistákat,¹ azután tevőlegesen fejti ki nézeteit.² Szerinte az erkölcsi alaptörvény, mely a lelkiismeret által jut tudomásunkra, csak Istentől eredhet és föltétlenül kötelező erejét csak neki köszönheti. A vallás segítő és lelkesítő ereje nélkül igazi egyéni erkölcsösség, polgárosodás és igazi haladás gyakorlatilag lehetetlen. Végső következtetése, hogy e két tényező együvé tartozik és egymástól el nem szakítható.

«Az eddigi fejtegetéseknek biztos és sokszorosán igazolt eredménye gyanánt állíthatjuk: Erkölcs és vallás összetartoznak és pedig részben azért, mert egyik a másikat nem nélkülözheti s nem pótolhatja, részben azért, mert nem haladnak közömbösen egymás mellett, hanem egymással lényeges belső összefüggésben és kölcsönhatásban állanak».³

4. *Paulsen*, kinek tekintélye elismert a mai erkölcsbölcseknél, némi ingadozás után a független erkölcs ellen foglalt állást, kijelentvén, hogy vallás és erkölcs együvé tartozik és egymástól soha el nem választható.

Az embertannak minden művelője tudja — így szól Paulsen ¹ — hogy az erkölcsnek és az erkölcsparancsolatoknak vallásos szentesítése az embereknek erkölcsi fegyelmezését igen elősegítette. A föltétlen félelem, mely a vallási parancsolatok áthágásától visszatart, átszármazik az erkölcsi parancsolatokra is. Főképen a *halál utáni életben* való hit mindig nagyon hatékony volt. A síron túli életben az ember közvetlenül az istenek kezébe kerül. Itt a földön hatalmuk távolabbinak látszik, beavatkozásuk csak alkalomadtán következik be; a gonosz ember könnyen azt gondolja, hogy büntetlenül vétkezhetik. Ott azonban megjelenik az isteni ítélőszék előtt, amely a legtöbb vallásban, mint a földi lét egyre jobban közeledő határa és célpontja áll a hívők előtt. Napfényre jön minden; bűn és érdem igazságos mérlegre kerül. Aki bűnös, értéktelen életet élt és nem adta meg az isteneknek a magukét, bűhődik; viszont, aki vitéz, becsületes és jámbor életet élt, bizalommal léphet át az örökkévalóságba. Egy vallásban sem alakult ki ez a mozzanat oly hatásosan, mint a kereszténységben. Az utolsó ítélet, mely lezárja a történelmet és meghozza a végleges döntést az összes emberek sorsa fölött, örök boldogságot osztva az egyik, örök kárhozatot a másik oldalon, — hatalmasan megragadta és szabadulni nem engedte a lelkeket.

Az erkölcs a túlvilági reményben és félelemben hatalmas támaszt nyer.

Mélyebb és nemesebb lelkekben tisztulnak ezek a hatások. Isten nemcsak szigorú bíró, hanem jóságos atya is, aki könyörülő szeretettel kíséri az embert. A jámbor embernek nagy és állandó gondja, hogy magát az isteni szeretetre méltatlanná ne tegye, a Legszentebbet meg ne

sértse és a sötétség cselekedeteivel a világosság társaságából ki ne szoruljon.

Az Istenben való hit bátorságot is önt a lélekbe és erősíti a reményt, ami nélkül nagy dolog nem létesül. A világtörténelem legnagyobb eseményeinek létrehozója a vallásos hit volt. A tanítványok, a vértanúk hittek Jézus isteni voltában és küldetésében s innen merítették halálmegvető bátorságukat.

Igy hat a hit. Ellenben a hitetlenség, a vallásnak hiánya,² mely értelmetlen dolognak tartja az életet és a világot, bénítja a bátorságot. Azt tartja Göethevel: «A világtörténelemnek igazi, egyetlen, legmélyebb tárgya volt és lesz a hit és a hitetlenség összeütközése. Mindazok a korok, melyekben a vallás uralkodik, fényesek, lélekemelőek és termékenyek az illető időre és az utókorra. Ellenben azok a korok, melyekben a hitetlenség bármely alakban ideig-óráig felülkerekedett, az utókorra érdektelenek, mert senki sem szeret a terméketlenségnek megismerésével bibelődni».³

Még egyet ad a hit: amint a küzdő embernek megacélozza a bátorságát, úgy a szenvedőnek vigasztalást és békességet nyújt. «Ha elmondhatjuk, hogy az Istenbe vetett hit megfelel az emberi lélek legbensőbb és legmélyebb szükségletének és hogy az emberiség története az Istenbe vetett hit nélkül nem gondolható el; akkor feleltünk már a mi kérdésünkre is: Erkölcsösség és vallás elválaszthatatlanul összetartoznak.»⁴

5. §. *Korunk erkölcsi válsága és a társadalombúvárok.*

1. A nagy igazságot, melyet az eddigiek szerint a komoly bölcsélet mindig vallott, a való élet is az egész vonalon megerősíti.

Mekkora erkölcsi fejetlenséget okozott az ókorban a vallásos meggyőződések züllése, már láttuk. Korunk hasonlót mutat. A mai erkölcsi hanyatlás, melyet aggodalommal szemlélünk, jórészt a vallásellenes izgatásnak és a sok lélekben előálló vallási válságnak rovására irandó.

Az erkölcsi elfajulást legvilágosabban a számok mutatják.¹ Európában évente 70.000 ember lesz öngyilkos és számuk állandóan nő. Hazánkban a 4000-hez közeledik évi számuk és szintén makacs emelkedést mutat. Európában évente 12.000 gyilkosság fordul elő s ez a szám is emelkedik. Egész nemzedékek ijesztően ritkulnak, itt nem említhető és egyoldalú tudomány által is támogatott módokon. A szesz italokkal való visszaélés ellen keresztes hadjáratot kellett indítani az egész világon. Erkölcstelen elfajulásokról Krafft-Ebing nagy kötetben számol be. A bűntanyák, lebujok, rossz színházak, éjjeli mulatóhelyek egyre több látogatóra találnak és számuk is rohamosan nő. De tágítani és szaporítani kell a börtönöket, gyógyítóintézeteket,² kórházakat és tébolydákat is. A régi pogány hitetlenség új alakban lép föl az újdivatú a régi pogány bűnökkel. Gonosztevőink felhasználják a tudomány és ipar összes vívmányait. Az útonállók és rablók vasúton járnak; a betörők és csalók telefont és telegráfot használnak; az automobil az apache-oknak szövetségesévé válik; a sajtóval is visszaélnék. A halálbüntetést, melyet ki akartak küszöbölni, sűrűn kell alkalmazni; Londonban a kilencfarkú macskához (ostorozás), Párisban a dinamithoz kell nyulni a gonosztevőkkel szemben.

Az összes számbavehető társadalombúvárok, tudományos és általánosan elismert igazságnak tekintik,

hogy ennek a nagy erkölcsi válságnak legmélyebb oka a vallásosságnak hanyatlása. Ez az oka Th. G. Masaryk szerint a mai tömeg-öngyilkosságnak is: «Az összes kutatók, akik az öngyilkosság jelenségével behatóbban foglalkoztak és a dolog mélyére hatolni iparkodtak, a vallástalanságot jelölték meg az öngyilkosságra való mai hajlandóságnak voltaképeni oka gyanánt; így Casper, Blanc, Lisle, Winslow, Brierre de Boismont, Wagner, Morselli, Oesterlen, Hausner, szóval a legtöbb statisztikus és orvos.»²

Fouillée, aki szintén sokat foglalkozik a mai bűnözéssel, a társadalomtudomány elemi igazságának mondja, hogy a vallás a leghatalmasabb erkölcsnemesítő tényező, a bűnözésnek legnagyobb gátja.³ Nagy érdeme, mondja, a vallásos nevelésnek, hogy már csirájában megfojtani igyekszik a bűnt, tiltván a rossz gondolatokat és kívánságokat is.⁴ «Legyünk tehát mi bölcselkedők, a türelem apostolai, türelmesek a vallások iránt.»⁵

Ferriani comói államügyész a gyermekbűnözés terén elsőrangú tekintély, az ijesztően növekvő gyermekbűnözés ellen a szorgos valláserkölcsi nevelésben látja a legfőbb orvosságot. «Néhány nem gyanús szerzőre — mondja — hivatkozom, mert Olaszországban mindjárt orrunkat finctorítjuk, mihelyt valaki ajánlja az iskolai vallásoktatást, mintha az evangélium nem volna a jónak, a szeretetnek, a testvériségnek legmagasztosabb törvénykönyve.»⁶ Semmi hitetlenség sem pótolhatja az evangéliumot, a társadalomtudománynak ezt a legigazabb, legtökéletesebb könyvét, mely magában véve is elegendő volna az erkölcsi rendnek és a társadalmi jólétnek visszaállítására. Hivatkozik azután Jules Simonra, Carlo Burattira, Garofalora, sőt Darwinra is, akik mind azt tartják, hogy a független, világiasított erkölcsnevelés a vallásos nevelés mellett erőt

len. Érdekes Darwinnak véleménye: «Az erkölcsiérzelmek, melyeket a vallási oktatás révén csöpögtetnek a gyermekekbe, sokkal erősebben befolyásolják viselkedésüket, mint az, hogy az erkölcsi elveknek tiszteletbentartása földi haszonnal, kellemes érzéssel jár». ⁷

Garofalo, híres olasz társadalombölcsele, az evangéliumot a leghathatósabb eszközök egyikének tartja a bűnözés leküzdésére. Spencernek is meggyőződése, hogy a hasznot célzó erkölcsstan eredményt elérni nem tud. A vallás parancsolatai előtt meghajolnak az emberek, de hasznossági érvek miatt nem tartják meg az erkölcsi törvényeket. ⁸

Az ifjúsági bűnözésnek másik szorgalmas tanulmányozója, Duprat, végzetes bajnak tekinti a hitoktatásnak az iskolákból való kizárását. A gyermekbűnözés a legújabb ötven esztendő alatt megnégyszereződött; a vallástalan erkölcsitanítás erőtlen; a valláserkölcsi nevelést egyáltalán nem pótolja. «A világi iskola, a nem hitvallásos tanítás hiába próbált oly erkölcsnemesítő befolyást gyakorolni, amely a maga erejéből fölért volna a családi és a vallásos neveléssel.» ⁹

Oettingen, a hirneves luteránus erkölcsstatisztikus, egész nagy művében ¹⁰ úgyszólván csak azt bizonyítja, hogy bajainknak kútforrása a valláserkölcsi életnek hanyatlása s a beteg nemzeteknek orvossága az erkölcsi megújulás. Szerinte is az erkölcs a vallástól függ, melytől nem szabad elválasztani. Az erkölcs törvény Istennek akarata. ¹¹ Istennek gyermekei vagyunk s ez a mi erkölcsi engedelmességünknek alapja. Csakis a valláson alapuló erkölcsstanban van meg a megifjító erő, melyre korunknak szüksége van.

Befejezem e szemlét azzal a legfrissebb okmánnyal,

melyet a párisi nem katolikus Társadalomtudományi Társulat nyújt. Most adja ki e nevesebb társadalombúvár-rokból álló társulat Lucien Arréat-nak könyvét: «In-ventions et changements sociaux.»¹²

A merő bölcselet, mondja a szerző, hasonlíthatlanul kisebb befolyást gyakorol az egyesekre és az egész emberiségre, mint a vallás. A vallások között pedig legsikeresebben a katolicizmus alakította a lelkeket, nemcsak tanával, hanem szervezetével, intézményeivel, művészetével és a szív sugalmazásaival. A stoicizmus erkölcsi erőforrása volt Róma rossz napjainak; azonban ez a bölcselet csaknem kizárólag az elméhez fordult és csak nagyon kevés lelket hódított meg. Milyen más volt az új vallás, Krisztusnak tanítása, mely a tömegeket ragadta meg, minden nyelven szólván hozzájuk!

Divatos bölcseledőink nyugtalankodnak az erkölcsi hanyatlás miatt, mely a vallásosság gyengülésének az eredménye és független erkölcsstanon törik fejüket, mely helyreállítani vagy fönntartani tudná az erkölcsösséget. De be kell vallaniok, hogy kísérleteik sikertelenek; ha sorra vesszük a vallástalan erkölcsstan főbb íróit és a polgári erkölcsstan kézikönyveinek szerzőit, az a benyomásunk, hogy ezen tartalmatlan és gyerekes könyvek íróinak fogalmuk sincs a kérdésről, melyet megoldani akarnak. Hamég is tudnának egyezni az egykötölességekre nézve, adósok maradnának a legfőbbel, miként kötelezzék az embereket parancsolataik teljesítésére. «Nincs is úgynevezett tudományos erkölcsstani elmélet, mely ezt megtehetné. Csak a vallásos erkölcsstannak van igazán parancsoló és hathatósan kötelező ereje és jellege.»

Befejezés.

Fejtegetéseink eredményei a következők :

A keresztény szellemű bölcsélet szerint az erkölcsnek a vallásban van a gyökere, innen szívja erejét és nélküle életképtelen. A vallási kötelességek az erkölcsiek között a legelőkelőbb helyet foglalják el ; aki azokat nem teljesíti, annak erkölcsössége a legfőbb pontban csonka. Az igazságossághoz lényegesen hozzátartozik, hogy Istennek is megadjuk a magáét. A természetes erkölcsi világregnd azokon a vallási igazságokon és tényeken épül, melyeket csupán természetes eszünkkel is fölismerhetünk. A természetes erkölcsstan azonban kinyilatkoztatás nélkül homályos, határozatlan és tévedező ; a természetfölötti életre rendelt ember irányítására és hathatós vezetésére pedig elégtelen. A természetes erkölcsi rendre épül a természetfölötti, mely a természetes alapot nem mellőzi, hanem megszilárdítja, megtoldja, lékeit betölti és fenséges épületté teszi.

Az ókori bölcsélet az igazságnak ezen teljességét el nem érhetette, de legjobb képviselői tekintélyes töredékeit ismerték föl és szépen közeledtek a teljes világosság felé. Főképp belátták, hogy a vallás és az erkölcs összetartoznak.

A történelem is támogatja ezt. Láttuk, hogy a vallási életnek hanyatlása minden korban nagyfokú erkölcsi súlyedést eredményezett.

Az újkori bölcsélet is mellette szól. A legtöbb és legjobb bölcselő világosan és erélyesen állást foglal a függetlenítő törekvésekkel szemben ; egyikük ezt, másuk azt hozza fel és világítja meg eredeti gondolatmenetekkel.

Akik a »*dos von der Religion*» áramlathoz tartoznak,

részben maguk sem tagadják az összes kapcsokat, melyek a két kört egybefűzik, részben pedig kerülő úton a vallás-erkölcsös álláspontot támogatják.

A katolikus táboron kívül álló etikusok megszlanak. A jobbak az egymásra utaltságot hirdetik, a függetlenítők pedig következtelenek és felületesek.

A társadalomtudomány és a bűnözési statisztika szintén azt mondja: zurück zur Religion! vissza a vallásos alaphoz.

Ezek szerint a vallást és az erkölcsöt maga a bölcs Teremtő fűzte és forrasztotta össze.

Amit pedig Isten egybekötött; azt ember el ne válassza.

JEGYZETEK.

Az *I. részhez*. 1. §. ¹ Beható ismertetés E. Zellernél, Philosophie der Griechen, Leipzig, III. Aufl. II. 1. S. 148. u. ff. ² Zeller, i. m. II. 2. ³ V. ö. Friedrich Jodl, Geschichte der Ethik, Stuttgart, 1906. I. S. 53. az irodalommal együtt. ⁴ V. ö. Zeller, u. o. 629. l. ⁵ Platot is nagy szakértelemmel magyarázza Zeller, i. m. II. 1. S. 788. u. ff. ⁶ A Gorgias végén; a Phaedonban is. ⁷ Zeller, i. m. IV. Aufl. III. 1. S. 318. ⁸ A stoikusok istentanát részletesen ecseteli Havet, Le christianisme et ses origines, Paris, 1873. I. k. ⁹ V. ö. róla Walter Ribbeck, L. Annäus Seneca der Philosoph, Hannover, 1887. S. 76. u. ff. ¹⁰ Lásd Zeller, i. m. III. Aufl. III. 2. S. 147. Azonkívül Jodl, i. m. I. 118. l. ¹¹ V. ö. Zeller, i. m. III. 2. ¹² Zeller, u. o. 355. l. — 2. §. ¹ Werner Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben, Leipzig, 1911. — 3. §. ¹ A Krisztus előtti századnak erkölcsrajzát ügyesen Friedrich Paulsen, System der Ethik, Stuttgart, 1906, I. S. 104. u. ff. Az okmányokat összeszedte a protésztański dr. Theodor Keim, Rom. u. das Christenthum, Berlin, 1881. E kitűnő korrajzra támaszkodom, 221. és kk. II. ² V. ö. munkámat, Az emberi élet a keresztény erkölcsstanban, Budapest, 1908. 57. l. és egyebűtt. ³ V. ö. Th. Keim, i. m. ⁴ Dr. Hermann Brunhofer, Giordano Bruno's Weltanschauung u. Verhängniss, Leipzig, 1882. S. 271.

A *II. részhez*. 1. §. ¹ Thomas Garrigue Masaryk, Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation. Wien, 1881, S. 156. u. ff. — 2. §. ¹ Paulsen, i. m. I. S. 62. ² Az adatokat Keim gyűjtötte össze, i. m. 337. l. és előtte a 328. l.-tól kezdve, «Einwirkung des Christenthums.» ³ V. ö. Realencyclopädie der gesammten Heilkunde. Kiadta dr. Eulenburg. Wien u. Leipzig, 1895. 12. k. 620. l. Sok adat található munkámban, Az emberi-élet a keresztény erkölcsstanban stb., lásd főleg «A be-

tegapólás története» c. fejezetet, 204. és kk. II. ⁴ Dr. Friedrich Jodl, Volkswirtschaftslehre und Ethik, S. 20. — 3. §. ¹ Aqu. sz. Tamásnak a természetes erkölcsre és vallásra vonatkozó tanát egybegyűjtötte és feldolgozta dr. Friedrich Wagner, Das natürliche Sittengesetz nach der Lehre des H. Thomas von Aquin, Freiburg im Breisgau, 1911. A természetfölötti rendről szóló tan a Summa theologicában található. A két rendnek kölcsönös viszonyát jól tárgyalja dr. Sigmund Waitz, «Das Verhältniss der natürlichen und übernatürlichen Ordnung auf dem Gebiete der Sittlichkeit», a «Moralprobleme» c. könyvben, Vorträge auf dem III. theologischen Hochschulkursus zu Freiburg im Breisgau im Oktober 1910, Herdersche Verlagshandlung, 1911. S. 351. u. ff.

A III. részhez. 1. §. ¹ Részletesebb ecsetelést Otto Pflleiderer-nél, Moral u. Religion, Leipzig, 1872, S. 120. u. ff. ² Jodl, i. m. I. 179. I. ³ Jodl, u. o. 182. I. — 2. §. ¹ Fr. Baconis de Verulamio, Sermones fideles, Lugd. Batavorum, 1664. Cap. XVI. De atheismo. ² Fr. Baconis De dignitate et augmentis scientiarum libri IX. Edit. Philippus Mayer, Norimbergae, 1829, T. I. p. 55. — 3. §. ¹ R. Cudworthi Systema intellectuale hujus universi, trad. I. L. Mosheim, Jenae, MDCCXXXIII. ² Több helyet közöl a prédikációkból Jodl, i. m. I. S. 620. — 4. §. ¹ V. ö. főleg Works of J. Locke, Vol. II. London, MDCCLI. Reasonableness of christianity. ² A mondott kötetben, p. 578. ³ U. o. ⁴ U. o. — 5. §. ¹ William Paley, Principles of moral and political philosophy, London MDCCXC, Vol. I. p. 64. — 6. §. ¹ Irányadó műve, Francis Hutcheson: System of moral philosophy, London, MDCCCLV. — 7. §. ¹ Itt erkölcsi fõmûve jön tekintetbe, Theory of moral sentiments, Stewart-féle kiad., London, 1853. ² I. m. 233. I. ³ I. m. 241. I. ⁴ I. m. 241. I. — 8. §. ¹ R. P. Nic. Malebranche, Tractatus de inquisitione veritatis, Tom. prior, Genevae, MDCCCLIII. p. 346. ² U. o. p. 171. ³ U. o. p. 346. ⁴ U. o. P. 310. ⁵ U. o. 311. — 9. §. ¹ Az adatok halála után megjelent mûvében található: De la philosophie de la nature, ou Traité de morale pour l'espèce humaine, III. éd. Londres, MDCCCLXXVII. Ouvrage posthume. Az első adat Tom. I. p. 202. ² Tom. V. p. 148. ³ Tom. I. p. XXXIV. ⁴ Tom. V. p. 187. ⁵ Tom. V. p. 224. ⁶ U. o. p. 234. ⁷ U. o. p. 239. ⁸ U. o. p. 240. ⁹ U. o. ¹⁰ U. o. p. 241. ¹¹ Némí rövidítésekkel magának Helvetiusnak jellemzését adom, i. m. Tom. V.

a 243. l-tól kezdve. — 10. §. ¹ Használok műveinek következő kiadását: Oeuvres complètes de Voltaire, De l'imprimerie de la Société Littéraire, 1785. Az első adat Tom. 15. Lettres en vers et en prose, p. 398. ² Tom. 50. Dictionnaire philosophique, p. 231. ³ Tom. 41. Philosophie générale, p. 23. ⁴ Tom. 42. Philosophie générale, p. 23. ⁵ Jodl, i. m. I. S. 454. ⁶ Tom. 50. p. 231. ⁷ Tom. 41, p. 101. ⁸ Tom. 41. p. 100. ⁹ Tom. 50 p. 231. ¹⁰ Tom. 41. p. 105. ¹¹ Jodl, i. m. I. S. 454. 11. §. ¹ Oeuvres complètes de J. J. Rousseau, à Paris, 1793. Émile. ² Émile, liv. IV. Oeuv. compl. Tom. 3. p. 54. ³ U. o. p. 55. ⁴ U. o. p. 56. ⁵ U. o. p. 56. ⁶ U. o. p. 58. ⁷ Jodl, i. m. I. S. 458. ⁸ U. o. p. 247. ⁹ J. J. Rousseau, Contrat Social, Paris, 1896. p. 234. — 12. §. ¹ Használok: God. Guil. Leibnitii Opera philosophica omnia, ed. J. E. Erdmann, Berolini, MDCCCXL. Pars prior. ² I. m. LIX. Nouveaux essais, liv. II. p. 257. ³ U. o. ⁴ U. o. p. 258. ⁵ U. o. p. 259. ⁶ U. o. p. 216. ⁷ U. o. p. 259. ⁸ U. o. p. 260. ⁹ I. m. LXXIII Théodicée. Partie III. p. 587. És: i. m. XC. Principes de la nature et de la grace, p. 717. ¹⁰ I. m. Nouveaux assays etc. p. 266. ¹¹ I. m. Théodicée, Partie II. p. 548. ¹² I. m. Principes de la nature et de la grace, p. 717. ¹³ I. m. LXXIII. Causa Dei, p. 661. ¹⁴ U. o. p. 662. — 13. §. ¹ Fichte, System der Ethik, Leipzig, 1851. S. 432. ² U. o. S. 435. ³ U. o. S. 437. ⁴ U. o. S. 439. ⁵ U. o. S. 440. ⁶ U. o. S. 442. ⁷ U. o. S. 442. ⁸ U. o. S. 467. — 14. §. ¹ V. ö. G. O. Marbach, Schelling u. die Theologie, Leipzig, 1835. ² V. ö. Jodl, i. m. II. S. 142. — 15. §. ¹ V. ö. Jodl, Geschichte der Ethik etc., II. B. S. 159. ² Erősen tévedező nézetet leírta «Religionsphilosophie» c. munkájában, Sämtliche Werke Hegels, 1832—1845, XII. B. — 16. §. ¹ J. Friedrich Herbart's Sämtliche Werke, herausg. von Karl Kehrbach, Langensalza, 1897. IX. B. S. 67. ² U. o. S. 68. ³ U. o. ⁴ U. o. S. 73. ⁵ U. o. ⁶ U. o. 71. — 17. §. ¹ V. ö. Dr. Friedrich E. Beneke, System der Metaphysik und Religionsphilosophie, Berlin, 1840. S. 558. — 18. §. ¹ V. ö. Oeuvres diverses de Mr. Pierre Bayle, à la Hay, MDCCXXVII. Tom. III. Pensées diverses, §. 136. p. 87. ² U. o. §. 134. ³ U. o. §. 136. ⁴ U. o. §. 133. ⁵ U. o. §. 174. és 177. ⁶ U. o. §. 143. — 19. §. ¹ V. ö. Gespräche über natürliche Religion von David Hume, nebst einem Gespräch über den Atheismus, nach der II. engl. Ausg. übers. v. Ernst Platner, Leipzig, 1781. 12. Abth. S. 221.

² U. o. S. 228. ³ U. o. S. 253. ⁴ U. o. — 20. §. ¹ Immanuel Kant, Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, Reclam, Universal-Bibliothek 1231, 1232. Vorrede. ² U. o. §. II. S. 29. ³ U. o. §. V. S. 46. ⁴ U. o. S. 47. ⁵ V. ö. munkámát, Társadalmi kérdés és etika, Budapest, 1908, a 148. l.-tól kezdve. — 21. §. ¹ Arthur Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung, Reclam, Universal-Bibliothek 2781—2785, I. B. Kap. 17. S. 193. ² U. o. ³ A. Schopenhauer, Ueber den Satz vom Grunde, Ueber den Willen in der Natur, Die Grundprobleme der Ethik. Reclam, Universal-Bibliothek 2801—2805. «Grundlage der Moral», §. 14. S. 577. u. ff. ⁴ U. o. S. 579. ⁵ U. o. S. 582. ⁶ Arthur Schopenhauer, Parerga u. Paralipomena, Reclam, Universal-Bibliothek 2841—2845 «Zur Ethik», §. 114. S. 216. ⁷ U. o. S. 219. ⁸ Schopenhauer, Die Welt etc., IV. B. Kap. 48. S. 680. ⁹ Schopenhauer, Ueber den Satz vom Grunde etc., «Grundlage der Moral», §. 13. S. 572. ¹⁰ U. o. S. 574. ¹¹ U. o. §. 14. S. 582. ¹² U. o. §. 13. S. 576. — 22. §. ¹ Idevágó nézeteit ezekben a művekben találni: A. Comte, Cours de philosophie positive, Paris, 1839—1842, 6 vol.; Catéchisme positiviste, Calendrier positiviste, 1849. ² Arthur Schopenhauer, Ueber den Satz etc., mint fent, «Grundlage der Moral», §. 13. S. 576. — 23. §. ¹ Autobiography by John Stuart Mill, London, MDCCCLXXIII, p. 43. ² J. Stuart Mill, Three Essays on religion, Nature, Utility of religion, Theism, London, MDCCCLXXIV. V. ö. p. o. p. 235: «Főképp a jellemre való nagy hatás, melyet a kereszténység az által ért el, hogy fölemelte az isteni személyben a kiválóságnak és a követésre méltó példának zászlaját, hasznos még a föltétlenül hitetlennek is és sohasem pusztultak többé ki az emberiségből.» ³ V. ö. könyvemet, Társadalmi kérdés és etika, Budapest, 1908. 183—191. II. — 24. §. ¹ Friedrich Jodl, Geschichte der Ethik, Stuttgart, 1906. I. B. S. 386. ² U. o. S. 143. ³ U. o. — 25. §. ¹ Wilhelm Wundt, Ethik. Stuttgart, 1886. S. 56, 61. u. ff. ² U. o. S. 69. ³ U. o. S. 80. ⁴ U. o. S. 87. — 26. §. ¹ Otto Pfleiderer, Moral und Religion, Leipzig, 1872. S. 164. u. ff. ² U. o. S. 189. ³ U. o. S. 189. — 27. §. ¹ Friedrich Paulsen, System der Ethik, Stuttgart, 1906. I. B. II. Buch. 8. Kap. S. 421. u. ff. ² U. o. S. 428. ³ U. o. ⁴ U. o. 428. A keresztény erkölcstannak csodálatos hatásait érdekesen írja le I. B. S. 62-től kezdve. 28. §. ¹ Részletesebben ismertettem a mai állapotokat a Kath.

Szemlében, 1910. VIII. füz. «A modern erkölcsi válságnak társadalmi okai» c. értekezésben. ² Dr. Th. Garrigue Masaryk, *Der Selbstmord etc.*, Wien, 1881. S. 87. ³ Alfred Fouillée, *La France au point de vue morale*, Paris 1907. p. 136. ⁴ U. o. ⁵ U. o. p. 136. ⁶ Cav. Lino Ferriani, *Minderjährige Verbrecher*, ford. Alfred Ruhemann, Berlin, 1896, S. 389. ⁷ Darwin, *Der Ursprung des Menschen*, Kap. III. Ferrianinál, 391. l. ⁸ Garofalo, *La criminologie*, Paris, 1890. p. 160. ⁹ G. L. Duprat, *La criminalité dans l'adolescence*, Paris, 1909. p. 160. ¹⁰ Alexander v. Oettingen, *Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine Socialethik*, Erlangen, 1882. ¹¹ U. o. S. 606. és 610. ¹² V. ö. «*Revue internationale de sociologie*» c. folyóiratot, M. Giard et E. Brière, éditeurs, Paris, 1912. Avril. Első helyen hozzá Lucien Arréat sajtó alatt lévő könyvének első fejezetét. Az idézeteket ebből a közleményből merítem.

TARTALOM.

<i>Előszó</i>	5	6. Smith Ádám ...	24
I. A vallás és erkölcs viszonyának kérdése a kereszténység előtt ...	7	7. Malebranche ...	24
1. §. A görög bölcelet ...	7	8. Helvetius. Hires istentagadók ...	25
2. §. A zsidóság ...	10	9. Voltaire ...	30
3. §. Erkölcsi állapotok a Krisztus előtti században ...	10	10. Rousseau ...	31
II. A vallás és erkölcs viszonya a kereszténységben ...	12	11. Leibnitz ...	33
1. §. Krisztus ...	12	12. Fichte ...	35
2. §. A keresztény erkölctannak átalakító ereje ...	14	13. Schelling ...	37
3. §. A keresztény bölcelet a vallásnak és erkölcsnek viszonyáról ...	16	14. Hegel ...	37
III. A vallás és erkölcs viszonya az újkori bölceletben. ...	20	15. Herbart ...	37
1. §. A hitujítók ...	20	16. Beneke ...	38
2. §. A vallásos erkölcs hivei ...	21	3. §. A független erkölctan hivei ...	39
1. Baco ...	21	1. Bayle ...	39
2. Cudworth ...	22	2. Hume ...	40
3. Locke ...	22	3. Kant ...	41
4. Paley ...	23	4. Schopenhauer ...	43
5. Hutcheson ...	23	5. Comte ...	46
		6. J. St. Mill ...	47
		4. §. Néhány újabb erkölcsbölcselő ...	49
		1. Jodl Frigyes ...	49
		2. Wundt Vilmos ...	49
		3. Pfleiderer Ottó ...	50
		4. Paulsen Frigyes ...	50
		5. §. Korunk erkölcsi válsága és társadalombúvárok ...	52
		<i>Befejezés</i> ...	57
		<i>Jegyzetek</i> ...	59

